

141.82, 141.12: 162.6,
330.836

НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ

КРИТИЧКИ СЕРИЈА

Др. ВАСИЛИЈЕ БУНИЋ - *псеудоним* *Симе Марковић*
- Грмеда А.С.

КРИТИЧКИ ОСВРТИ

ДРУГА СЕРИЈА

32452

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ПРИВРЕДНИ ПРЕГЛЕД“

52 Стојана Протића улица 52

1934.

САДРЖАЈ:

I Поводом једне реформе друштва;

Др. А. Госар, Реформа друштва, социолошки
и економски основи, издање Геце Кона, Бео-
град 1933 г.

II Технократија и Марксизам.

III Н. Grossmann и теорија криза.

Критика је само онда плодна
кад не само указује на грешке
него их одмах и исправља.

Поводом једне реформе друштва

Др. А. Госар, *Реформа друштва, Социолошки и економски основи*, издање Геце Кона, Београд 1933 год.

Професор Политичке економије на Универзитету у Љубљани и бивши Министар социјалне политике, Др. А. Госар написао је недавно једно обимно дело у коме је изнео социолошке и економске основе реформе која би, по њему, имала да препороди данашње друштво.

Др. Госар, додуше, одмах у предговору изјављује да у његовом спису не треба „тражити конкретних замисли и предлога за преображај данашњег друштва“, јер је његова *намера* била само „да покаже темеље на којима треба да градимо ново друштво“. Намера, без сваке сумње, сваке хвале вредна, али „без конкретних замисли и предлога“ она би припадала царству фикција или отишла у — *pia desideria*. Међутим, то није била *намера* Др. Госара. Ма како је он облачио у апстрактно академско рухо „објективности“ и „непристрасности“, *намера* Др. Госара има и свој конкретни циљ, и своју класну садржину, и своју политичку позадину, као што ћемо у току овог приказа имати прилике да се уверимо.

I.

Истичући „да питање реформе модерног људског друштва бива све актуелније и све више горуће“, Др. Госар одмах наводи и разлоге за то па између осталог каже: „Да нема данас никаквих других друштвених невоља и да нема никаквог

друштвеног проблема до проблема незапослености, ми би морали без оклевања признати да је данашње друштво, и поред свеколиког напретка и свеколике рационализације и организације, веома лоше уређено и да је неминовно потребно да се оно из основа реформише“. Јер је беспослица, по Др. Госару, „само једна од осталих неизбежних последица погрешног привредног, политичког као и уопште друштвеног поретка“ (стр. 8). По овим речима судећи, неко би могао помислити да Др. Госар жели такво „ново друштво“ у коме више неће бити беспослице због које „милиони и милиони људи живе најбеднијим животом“. Али би се у томе преварио, јер тако штогод већ спада у „конкретне замисли“ од којих се Др. Госар још у почетку оградно.

Важна је ствар, међутим, — и ми на њу обраћамо пажњу читалаца јер ће нам то и убудуће требати — да Др. Госар *подвлачи* потребу да се данашње друштво „из основа реформише“. Тиме би уједно био обележен и обим и циљ реформе. Али како доћи до циља? Којим путем? Констатујући најпре да „више од самог циља проузрокује тешкоће пут који треба да води циљу“, јер се „погледи разних људи често укрштају па чак и сукобљавају у битноме“, Др. Госар затим упрошћава ствари и каже: „Једни виде пут којим се долази до жељеног друштвеног преуређења у постепеном целисходном подробном раду, или укратко у еволуцији. Други опет држе да је једини излаз да се данашњи друштвени поредак сруши до темеља — дакле револуција. Тек на развалинама тога поретка моћи ће се засновати потпуно нова друштвена организација“ (стр. 11). Али сад долази оно што је најинтересантније. Уместо да размимоилажења у путевима објасни материјалним условима живота разних друштвених класа, Др. Госар даје једно управо гротескно објашњење: „Ова разлика, ова несагласност, оснива се, такорећи већ на самој људској природи-

Једни имају смисао и вољу за смотрен и издржљив рад који води до жељеног циља можда споро, али сигурно. Други опет, већ по свом карактеру, мање су стални и показују склоност за постизавање својих циљева на брзу руку, у одушевљеном полету“ (ст. 11). Као што се види, о социјалним узроцима горње „несагласности“ нема ни речи: узроци су искључиво биолошко-психолошке природе. Социологију је заменила карактерологија! Они који су за први пут, то су људи „смотрени“, „издржљиви“, људи сталног карактера чија је девиза у животу: *langsam aber sicher!* А они други опет, то су вам све неки људи „несталног карактера“, „брзоплети“, „манијаци“! Али се једно ипак мора признати: Др. Госар је у неколико речи дао врло рељефну слику — филистра, са којим он, руку под руку, „смотрено“ и „издржљиво“ иде — првим путем.

Идући тако за мислима Др. Госара, наилазимо одмах још на неке стварчице које дају карактеристичан печат читавој књизи Др. Госара. Наглашујући, сасвим у духу професорског објективизма, да је „један од првих и најбитнијих услова.. да се заиста смотрено и успешно преуреди данашње модерно друштво — темељно познавање и правилна оцена свију најразличитијих околности, које одлучно утичу на жељено уређење“ (стр. 11). Др. Госар одмах додаје да је „јасно и очевидно да тачно и сигурно познавање као и разумевање бар најважнијих чињеница и околности савременог друштвеног живота бива сваким даном све теже и теже, па чак и немогуће“ (стр. 12). Једно човек жели, друго судба вели — каже народ. За реформу Др. Госара потребно је „темељно познавање.. најразличитијих околности“, али, с друге стране, „јасно је и очевидно“ да то „познавање.. бива сваким даном све теже и теже, па чак и немогуће“. Антиномија између жеље и немогућности да се она оствари! И уместо да извор тешкоћа види у анар-

хији која је управо начин егзистенције капиталистичке производње, Др. Госар га налази у — „ограничености људског ума“! И каже: „Докле год буду границе нашег сазнања тако уске као што су данас, *дотле ће целисходна организација људског друштва бити за нас проблем који ћемо моћи решавати више или мање успешно, али који се никада неће моћи потпуно решити*“ (стр. 12). Као што се види, уместо социјалне анализе, Др. Госар даје опет једно биолошко-гносеолошко објашњење које је у ствари само искрена исповест једног ситног буржоа који своју сопствену ограниченост генералише на — све људе. Није, наравно, реч о индивидуалној ограничености Др. Госара (он може бити, лично, и врло интелигентан човек), него о социјално условљеној ограничености сазнања оне друштвене категорије чији је он идеолошки претставник: ситне буржоазије.

И у даљим својим излагањима, кадгод наиђе на заиста несавладљиве тешкоће за ситнобуржоаски разум, чија је он персонификација, Др. Госар сваљује кривицу на људски разум. На пример: „Модерни друштвени живот и сувише је замршен и испреплетан да бисмо га могли, искључиво путем теорије, збиља добро упознати и промотрити до свих његових танчина. *Људски разум и сувише је ограничен за то*“ (стр. 14, курзив наш). И то је референ који се провлачи кроз целу књигу Др. Госара. Зато, да не би било забуне приликом читања књиге Др. Госара, ваља стално имати у виду ове једначине:

човек = буржоа

људски разум = ситнобуржоаски разум.

Сем тога, пошто Др. Госар намерно избегава профану реч капитализам и употребљава уместо ње разне еуфемизме, треба, јасноће ради, водити рачуна и о следећим једначинама:

модерно друштво = капиталистичко друштво

модерна привреда заснована на размени = капиталистичка привреда.

II.

Да одмах кажемо нешто о методологији Др. Госара. Она је типична за једног буржоаског научника. Др. Госар каже: „Свако теоријско сазнање... значи апстракцију од разноликих стварних чињеница и околности које су често веома важне. Научник који би хтео да реши ма које друштвено питање, па ма оно било и врло просто, и то на тај начин да уважи све његове конкретне околности — такав научник никад не би завршио своја испитивања. Ово он може постићи само тако ако поједино конкретно животно питање упрости, т. ј. ако га постави у што општији типски облик. Другим речима једино путем апстракције може се у конкретном примеру друштвеног живота доћи до више или мање утврђених теориских закључака“ (стр. 15). Иако непотпуно и недовољно оштро формулисано, ово гледиште је у основи *исправно* и у складу са дијалектичко-материјалистичком теоријом сазнања. Али се ту одмах и завршава наша сагласност са Др. Госаром и између нас се отвара читав понор. У чему се он састоји, одмах ћемо показати. Материјалистичка дијалектика не задовољава се само тиме да истакне *значај апстракција уопште* за научна испитивања. Она у исти мах *прецизира улогу апстракција и одређује* им одговарајуће место у процесу сазнања, *сводећи тако њихов значај у општем систему сазнања на праву меру*. Маркс у својим теоријским радовима непрекидно употребљава *апстракције*, да би проучаване конкретне појаве свео на најчистији облик, т. ј. да би их ослободио од околности које компликују и ремеће њихов *нормални ток*. Апстракције су *нужан моменат* у дијалектичко-материјалистичком процесу сазнања, али се *при њима не сме остати*, јер су оне само *пролазна фаза* кретања ка конкретној истини. То је гледиште материјалистичке дијалектике.

У процесу тражења истине *полазна тачка* је

увек конкретно. Од конкретног се онда иде ка апстрактном. Али се са апстракцијама не завршава процес. Од апстракција се сад поново враћа ка конкретном, тако да тек јединствено кружно кретање

Конкретно → Апстрактно → Конкретно
као целина значи приближавање истини. Ако се из овог кретања издвоји само део

Конкретно → Апстрактно

и остане се при њему, т. ј. остане се при апстракцијама које се добијају као резултат првог дела кретања, онда се не само никад цела истина не може ни приближно сазнати, него постоји опасност да се на тај начин трајно удаљимо од истине. То је увек случај кад се са апстракцијама, које су само једна пролазна станица на путу ка појимању конкретног, оперише као са независним, самосталним бићима која подлежу својим сопственим законима, без везе са реалном базом из које су никле. А то је управо случај са апстракцијама Др. Госара. Он не води рачуна о њиховом објективно-реалном пореклу и конкретном циљу: он их посматра као засебна бића, ван простора и времена. Он не увиђа да је објективна реалност извор апстракција и да су апстракције само сретство да се дође до циља, до конкретне истине. Конкретно је извор и утока апстрактног — то је основа дијалектичко-материјалистичке методе.

Први део кретања

Конкретно → Апстрактно

одговарао би анализи, а други део

Апстрактно → Конкретно

претстављао би синтезу.

Дијалектичко-материјалистичка метода је јединство анализе и синтезе — то је највиша форма мишљења, душа сваког научног истраживања.

Да бисмо илустровали биће дијалектичко-материјалистичке методе, навешћемо један класичан цитат из Марксовог Увода у критику политичке економије. Говорећи о методи Политичке економије, Маркс каже:

„Ако посматрамо, политичко-економски, једну дату земљу, почињемо са њеним становништвом, његовом поделом на класе, вароши, села, мора, на разне гране производње, са извозом и увозом, годишњом производњом и потрошњом, ценама еспапа, итд. Изгледа да је исправно почети са реалним и конкретним стварне претпоставке (mit dem Realen und Konkreten der wirklichen Voraussetzung) дакле, на пример у Економији, са становништвом које је основа и субјект читавог друштвеног акта производње. Али се ово, кад се изближе размотри, показује као нетачно. Становништво је једна апстракција, ако се занемаре, на пример, класе, из којих се оно састоји. Ове класе су опет само празна реч, ако ја не познајем елементе на којима оне почивају, на пример најамни рад, капитал, и т. д. Ови претпостављају размену (Austauschen), поделу рада, цене, и т. д. Капитал, на пример, није ништа без најамног рада, без вредности, новца, цене, и т. д. Ако почнем са становништвом, то би била хаотична претстава целине, и само ближом одредбом доћи ћу аналитички до све простијих појмова; од претстављеног конкретног (von dem vorgestellten Konkreten) до све тананијих abstrakta, док не доспем до најпростијих одредаба. Одатле сад ваља поћи натраг, док најзад опет не доспем до становништва, али овога пута не до становништва као једне хаотичне претставе целине, него као богатог тоталитета многих одредаба и односа. Први пут је онај којим је Економија при своме постанку историски ишла. Економи 17. века, на пример почињу увек са живом целином, становништвом, нацијом, државом, више држава, итд.; али они увек завршавају тиме што анализом пронађу

неке одређујуће, апстрактне опште односе као поделу рада, новац, вредност итд. Чим су ови појединачни моменти били више или мање фиксирани и апстраховани, појавили су се економски системи који се од *простога* као: рад, подела рада, потреба, прометна вредност, пењу до државе, размене између нација и светске пијаци. Ово последње је очевидно научно исправна метода. Конкретно је конкретно, јер је синтеза многих одредаба, дакле јединство разноврснога. У мишљењу оно изгледа стога као процес синтезе, као резултат, а не као полазна тачка, ма да је оно стварна полазна тачка па зато и полазна тачка посматрања и претставе. На првом путу се пуна претстава претвара у апстрактну одредбу, на другом апстрактне одредбе доводе до репродукције конкретног путем мишљења. Хегел је зато пао у заблуду да реално схвати као резултат мишљења које се у себе синтетизира, у себе продубљује и из самог себе креће, док је метода, којом се иде од апстрактног ка конкретном, само начин којим мишљење присваја конкретно, духовно га као конкретно репродукује. Али то никако није сам процес постајања конкретног. Најпростија економска категорија, рецимо прометна вредност, претпоставља становништво, становништво, које производи у одређеним односима (*Verhältnissen*), претпоставља неку врсту фамилија или општина или држава итд. Она не може никад постојати осим као апстрактни једнострано однос (*Beziehung*) једне већ дате конкретне и живе целине¹⁾.

А како је све то друкчије код Др. Госара! Али пустимо самог њега да говори. Пошто је, као што смо већ поменули, углавном исправно нагласио да се „једино путем апстракције може у конкретном примеру друштвеног живота доћи до више или мање утврђених теориских закључака“, Др. Госар

¹⁾ Zur Kritik der politischen Ökonomie, Stuttgart 1921, S. XXXV, XXXVI.

наставља: „У стварном животу ово је наравно друкчије. Стварни се живот не брине о нашим апстракцијама“ (стр. 15, курзив наш). Зашто? Зато што су апстракције Др. Госара откинуте од друштвене стварности, од „конкретне и живе целине“. Отуда код Др. Госара имамо не само дуализам, него и антагонизам између теорије и праксе, док у марксизму имамо најпуније јединство теорије и праксе, најверније огледало конкретног развитка људског друштва.

III.

Др. Госар разликује „три стране модерног социалног питања“: филозофску, социолошку и привредну. Одмах пада у очи да Др. Госар и не помиње најважнију страну социјалног питања: политичку. То, наравно, није случајно: то је сасвим у складу са начином како је Др. Госар уопште, још од почетка, поставио проблем реформе друштва. Али ће о томе касније још бити речи.

По Др. Госару „филозофско становиште игра врло важну, више пута заправо и одлучну улогу, како у индивидуалном животу појединаца тако и у друштвеном животу. Према њему одређује се смисао и циљ друштвеног живота уопште. Од њега у великој мери зависе начин и облик живота у друштву, једном речју организација тога живота, па стога и његова реформа“ (стр. 17—18). Као што је било и очекивати: *чист идеализам!* По Марксу, друштвено биће одређује друштвену свест, друштвени процес материјалног живота одређује „смисао и циљ“ духовног живота уопште па и *филозофије* као једне форме његове манифестације. По Др. Госару је све то потпуно *обрнуто*: по њему, филозофија „опредељује смисао и циљ друштвеног живота уопште“. Филозофија није као што марксисти тврде, само један од идеолошких рефлекса начина и облика производње мате-

ријалног живота у друштву, него обрнуто: од филозофије „у великој мери зависе начин и облик живота у друштву“¹⁾)

Социолошка страна модерног социјалног питања састојала би се, по Др. Госару, у испитивању „специфично социјалних чинилаца модерног друштвеног живота“, т. ј. „друштвених снага које могу да сарађују у реформи модерног друштвеног живота. Јер, „није свеједно да ли се нека реформа друштва замишља и заснива тако да произилази као последица природне сарадње разних друштвених снага, или пак да се она од самог почетка огледа као диктат са стране једног јединог лица, или са стране само неких друштвених чинилаца“ (стр. 19). Врло је занимљиво и следеће тврђење Др. Госара: „Неоспорна је истина да се модерни друштвени живот не да без насиља из основа преобразити и преуредити тако да што више одговара општим друштвеним интересима“ (стр. 19, курсив наш). Па како је Др. Госар већ раније у неколико махова нагласио „да је неминовно потребно да се данашње друштво из основа реформише“ (стр. 8), значи да је Др. Госар и за насиље. Он то, уосталом, и не одриче. Само додаје да је насиље „умесно једино онде где нема никаквог другог природног сретства које би само по себи водило жељеном циљу“ (стр. 19). На овом месту Др. Госар иступа отворено као идеолог — фашизма. Јер кад је неко одлучни противник социјалне револуције као што је то Др. Госар, а није противник насиља, онда је он проповедник фашизма. *Tertium non datur...* И као што ћемо још имати прилике да се уверимо у току даљег излагања, „конкретне замисли и предлози за преображај данашњег друштва“, о којима је Др. Госар избегао да говори *explicite*, дошли су

¹⁾ Марксизам никако не пориче да између економске структуре као базе и идеолошке суперструктуре постоји узајамно дејство, али при томе подвлачи примат економске базе, о чему је и у горњем случају реч.

ипак довољно јасно до изражаја у фашистичкој идеологији Др. Госара.

Истичући привредну страну социјалног питања на прво место, Др. Госар вели: „Једино кад будемо наишли на заиста прави излаз из садашњег друштвено-привредног положаја, који је збиља тежак — могли би рећи да је чак и неиздржљив — моћи ћемо успешно да приступимо решавању осталих проблема модерног друштва. Неуспех у области социјално-економској значио би неизбежну ломљаву такође и у решавању модерног социјалног питања уопште“ (стр. 22). Да би истакао потребу „да се најенергичније и најозбиљније латимо модерног социјалног питања управо са привредне стране“, Др. Госар даје ову филистерску мотивацију чију „убедљивост“ не желимо да слабимо никаквим коментарима: „У свом односу према туђим људима и према друштву, човек је обично претежно материјалиста. Значи да тражи првенствено материјалне користи. Изузетак чине једино сразмерно врло ретке, од бога или, ако хоћемо, од природе особито обдарене песничке и уопште уметничке душе. Њихов поглед већ по самој природи није упућен материјалном животу, његовим угодностима и тешкоћама. Свима пак осталима брига и борба око насушног хлеба јесу такорећи средиште све њихове делатности, а нарочито свега њиховог друштвеног живота... Све ово уопште узев важи за сва времена и сва места“, (стр. 21). Also sprach — Др. Госар: *ewige Wahrheit! Amen!*

Да би се избегао сваки неспоразум, Др. Госар је добро учинио што је објаснио „појам реформе друштва“, т. ј. шта он уопште подразумева под реформом друштва. Др. Госар је само за „социјалне и економске реформе збиља могуће и изводљиве“ (стр. 23), т. ј. за реформе које се могу остварити у оквиру капиталистичког друштва. Др. Госар пледира, дакле, за реформу друштва која неће тангирати основе данашњег друштва. А који су то

основи данашњег друштва? Они исти, одговара патетично Др. Госар, „за које су људи недавно, у Великој француској револуцији, умирали на барикадама. Наиме то су *начело личне слободе и равноправности*, а нарочито *начело слободе избора рада и потрошње* као и са овим начелом здружено *начело личне својине* — основи на којима почива данашњи модерни друштвени поредак. Ова су начела људима прешла у крв и месо“ (стр. 28). И да би свакако парирао комичан утисак ових последњих речи, Др. Госар куражно додаје: „Ово важи већим делом чак и у погледу оних који су иначе мишљења да треба данашње друштво срушити до темеља, па га затим сасвим изнова изградити. И они би се врло брзо предомислили, чим би се освестили о томе шта значи у практичном животу и куда у ствари води такав радикализам“ (стр. 28).

Иако је раније, као што се види из наведених цитата, стално говорио — *carptatio benevolentiae* — о потреби, чак *неминовној* потреби да се данашње друштво „из основа реформише“, Др. Госар сад наједанпут уздиже *основе* данашњег друштва на висину *poli me tangere!* Он одмах каже и зашто то чини. Јер „је невероватно и психолошки немогуће да су људи вољни олако, без велике и трајне нужде, да одбаце назначене основе постојећег друштвеног поретка. Ово је утолико мање могуће, јер има и сувише оних који би на тај начин били одједном лишени свих плодова дугогодишњег, често и животног труда и напрезања“ (стр. 28). Класичан пример ситнобуржоаске апологије капиталистичког друштва! Др. Госар заборавља при том само на једну „ситницу“: колико је њих данас који су „лишени свих плодова дугогодишњег, често и животног, труда и напрезања“. Шта мисли Др. Госар о тој размери?

Заузимајући став *против* револуције, Др. Госар наводи као најјачи разлог то што — *risum teneatis!* — „нигде не пише, а и никаквог збиља убедљивог

разлога нема за то да нећемо моћи другим путем постићи сличан или чак и посве исти циљ“ (стр. 30). Са импозантном самоувереношћу, бацајући под ноге историјско искуство, Др. Госар продужује: „Шта смета томе да би се данашње капиталистичко друштво могло, на данашњим својим основама, поступним реформама исто тако битно преобразити и поставити на нове и другојаче основе онако као што је то бајаги могуће постићи одједном, путем револуције?“ (стр. 30). Капиталистичко друштво на данашњим основима треба преобразити и поставити на нове и другојаче основе! Несмисао ситно буржоаске утопије! То је исто што и хтети некога који стоји на својим ногама поставити на *туђе ноге!* И тако нам се, у светлости ове аналогije, реформа друштва Др. Госара приказује као нека врста акробатске атракције.

Од интереса је поменути и како Др. Госар схвата однос између еволуције и револуције. Он каже: „Еволуција и револуција веома су сродне појаве како по својој суштини тако и по својој улози у друштвеном животу. Разлика између њих пре свега је квантитативна; њихова друштвена функција у битности је једнака или бар слична“ (стр. 31). Конфузија еволуције и револуције је једна од карактеристичних црта фашистичке идеологије. Не упуштајући се у анализу ове конфузије, морамо признати да нам није најјасније шта је све Др. Госар хтео горњим речима да каже. Шта значи, на пр., то да је разлика између еволуције и револуције пре свега квантитативна? Је ли Др. Госар тиме хтео рећи да се у годинама револуције концензују деценије еволуције, као што нам историјско искуство показује? Насупрот Др. Госаровој тези о симиляритету или чак идентитету еволуције и револуције, марксистичка формула односа између еволуције и револуције могла би се укратко овако изразити: револуција је само један моменат у дијалектичком процесу еволуције, дијалектичка фор-

ма прелаза из једног друштвеног стања у друго. Полемишући против „историјске школе“ код које је појам еволуције искључивао револуцију, као и против погледа неких нестрпљивих револуционара који су устајали против еволуције, уопште, Плеханов каже: „Еволуција припрема револуцију, револуција олакшава даљи ток еволуције“.¹⁾

Најзад, да би истакао значај своје реформе друштва, Др. Госар поставља питање које, очевидно, истовремено садржи и одговор: „да ли је у модерном друштвеном животу могуће и како, смотреном еволуцијом предупредити социјалну револуцију која прети да се појави“ (стр. 31). Из ових речи се види да Др. Госар поставља сасвим конкретно као циљ своје реформе — спасавање капитализма. И у томе лежи класни смисао читавог реформаторског потхвата Др. Госара.

IV.

Прелазимо на „критику социолошких основа марксизма“. Пошто је дао погрешну карактеристику утопистичког социјализма, тврдећи да се он „наслањао на мишљење да у људима преовлађују блага, алтруистичке склоности“,²⁾ Др. Госар пада у још грубљу грешку кад каже да „за марксизам управо најјаче и главне снаге свега људског делања јесу самољубље и егоизам“ (стр. 38). Марксизам тврди само то да је људска делатност уопште објективно условљена класном структуром друштва, али — кад је реч о пролетаријату као социјалном носиоцу марксизма, ништа управо није даље од њега него што су ситно-буржоаско-филистерски квалитети: самољубље и егоизам које му Др. Госар импутира. Напротив: дружељубље, солидарност, пожртвовање и самопожртвовање — то су класне

¹⁾ Т. В. Плеханов, *Сочинениа*, 1910, том V, стр. 50.

²⁾ У ствари, за утопистички социјализам је карактеристична не толико сентименталност колико рационализам.

особине марксистичког пролетаријата, које им признају и најљући противници сем — Др. Госара. Али, при свем том, Др. Госар на истој страни, говорећи о марксизму, сасвим исправно каже: „Слојеви који господаре и који су привилеговани или који имају поседе, неће се никад добровољно одрећи својих преимућстава односно користи које уживају на рачун других људи. На ово их може натерати једино борба, немилосрдна класна борба (стр. 38).

Приказујући у неколико речи Марксово материјалистичко схватање друштва и његовог развитка, Др. Госар углавном исправно наводи да су „економски живот и економски односи главни, стварно одлучни чиниоци не само целокупног спољашњег, на пр. јавног или политичког живота и делања, већ и целокупног живота и делања унутрашњег, идејног или културног“ (стр. 39). „Нема сумње — наставља Др. Госар — да у овом мишљењу има нечег стварног“. Али, „и поред здраве језгре коју у том мишљењу налазимо, оно је ипак очевидно и сувише једнострано, па стога и погрешно“ (стр. 39). Др. Госар сматра, наравно, за непотребно да се упушта „у подробну оцену материјалистичког мишљења“, јер је то гледиште „бар у оном једностраном и погрешном облику у кавом га је преузео Маркс, данас углавном већ оборено“. Као што се види, Др. Госар третира Маркса као „*einem toten Hund*“. А да би за ову своју смртну пресуду над марксизмом дао што убедљивију мотивацију, Др. Госар додаје: „И марксисти сами све више и више га напуштају и покушавају да своме покрету нађу неки етички основ“ (стр. 39). Штета је само што Др. Госар није навео имена тих „марксиста“! Један од њих је, на пример, вишеструки ренегат, белгијски „револуционарни“ социјал-демократ Де Ман, али тај господин има са марксиз-

мом управо толико везе колико и — Др. Госар.¹⁾ Савршено је нетачно кад Др. Госар каже да за Маркса, сем капиталиста и пролетера, „други ста- лежи и слојеви, такорећи, нису ни постојали. Пре- ма његовом мишљењу они нису били ни од какве важности по друштво нити од каквог већег утицаја на ток друштвеног живота“ (стр. 39). Когод, ме- ђутим, макар и површно, познаје Маркса, тај зна да нико није дао тачнију и потпунију анализу по- ложаја, улоге и значаја не само *главних, основних* класа капиталистичког друштва: буржоазије и про- летаријата, него и међукласа: варошке ситне бур- жоазије и интелигенције као и сељаштва — и то не *in abstracto*, него на конкретним живим примери- ма из најбурнијег доба политичке историје Фран- цуске и Немачке 19. века. Али је то за Др. Госара, изгледа — *terra incognita*.²⁾ Отуда је и могао на-

¹⁾ Х. Де Ман је дефинитивно раскрстио, и теоријски, са марксизмом у својој књизи *Zur Psychologie des Sozializ- mus* (1926), која претставља једну филистерску конфузију „фројдизма“, „адлеризма“ и „бергсонизма“. Х. Де Ман је аутор скроз антимарксистичког, социјал-фашистичког „пла- на рада“ који је једногласно усвојен на последњем конгре- су (о Божићу 1933) белгијске социјалистичке партије и ко- ји је послужио као „мустра“ за програм Др. Ж. Топало- вића односно Југословенске социјалне демократије.

²⁾ Сличан малер десио се недавно и Др. Драгољубу Јо- вановићу. У тежњи за монополом љубави према сељацима, Др. Јовановић се толико заборавио да је написао како је „Маркс сељаке сматрао варварима“ (Беде и победе Карла Маркса, Српски књижевни гласник, 16 јануара 1934). — Маркс који је, поред осталог, и читаве одељке у *Капиталу* посветио сељаштву и то са таквим дубоким познавањем и тако топло љубављу — да га, ни пре ни после, ниједан „сељачки теоретичар“ није могао ни издалека достићи а камо ли превазићи! Кад се уз то имају у виду и оне кла- сичне ствари које су о сељачком питању дали Енгелс и Уљанов, јасно је да је марксизам једина доктрина која у потпуности решава не само радничко него и сељачко пи- тање. Узгред буди речено, Јовановић је написао горњи чланак на основу једног ситнобуржоаског, филистерског памфлета О. Rühle-а који је покушао да Марксову личност прикаже у светлости (или, боље рећи: у мраку) наглавања Адлерове Индивидуалне психологије.

писати у продужењу: „У прецењивању супротно- сти између класа капиталиста и пролетера, Маркс се толико помео (*armer Marx!*) да није био у ста- њу да правилно распозна и расуди како много- бројни и разновремени елементи сачињавају мо- дерни живот“ (стр. 40).

Као „природну последицу“ ове „пометње“, Др. Госар наводи једну иначе тачну ствар: „да је марксизам у теорији и пракси систематски нагла- шавао и увећавао супротности између капитали- стичких послодаваца и њихових радника, али он није умео да истакне то како они треба да негују *нужни смисао за заједничке интересе*“ (стр. 40, курзив наш). Наравно! То је оставио дипломира- ним лакејима буржоазије — како је Уљанов с пра- вом називао у првом реду господу универзитетске професоре Политичке економије.

Др. Госар замера даље марксизму што је „ста- леж заменио класом, као што ћемо то још видети, и узајамну сарадњу такозваном класном борбом“ (стр. 40). То је с једне стране. Али, „с друге стра- не исто је тако тачно — вели Др. Госар — да се Маркс својим учењем о класној борби и о вишку вредности веома *приближио* стварности модерног живота“ (стр. 40). Као што се види, „с једне стра- не“ је једно, а „с друге стране“ сасвим друго. Не- доследност је, уосталом, једина ствар у којој је си- тан буржоа — доследан. Не можемо а да на овом месту не цитирамо оне класичне Марксове речи које је написао у познатом чланку поводом Прудо- нове смрти:¹⁾ „Ситан буржоа је, као и историчар Ramm, састављен из „с једне стране“ и „с друге стране“. Такав је у својим економским интересима, па зато и у својој политици, у својим религиозним, привредним и уметничким погледима. Такав је у свом моралу, такав у *everything* (свачему). Он је

¹⁾ Чланак је изашао у *Bedi filozofije*, Biblioteka „Svet- lost“. Београд, 1934.

жива противречност“. Такав је и у „научној“ апологици — додали бисмо ми у част Др. Госара, о чему сведоче и ове његове речи у којима резимира своју критику социолошких основа марксизма: „Али иако је Марксово учење унеколико истинито, иако су практични успеси марксистичких организација неоспорно велики, ипак морамо констатовати да је марксизам у суштини конструисан на погрешним друштвеним основима и, као што ћемо још видети, на погрешним економским основима“ (стр. 41).

Колико је марксизам „конструисан на погрешним друштвеним основима“, већ смо видели, а колико „на погрешним економским основима“ — ускоро ћемо видети. Напомињемо узгред само толико да марксизам није никаква „конструкција“ него адекватни теоријски израз закона кретања људског друштва.

После критике социолошких основа марксизма Др. Госар, подвргава критици и социолошке основе хришћанско-социјалног покрета, али ми немамо ни времена ни потребе да улазимо на овом месту у ту „фамилијарну свађу“ наших хришћанских социјалиста.

Своју критику социолошких основа марксизма и хришћанско-социјалног покрета Др. Госар завршава речима које се потпуно могу применити на његову сопствену теорију о реформи друштва, па зато и ми њима завршавамо овај одељак: „Људи уопште врло мало воде рачуна о томе да ли је нека теорија о реформи друштва правилна или није. Њих се тиче првенствено само оно што их у свагдањем стварном животу највише тишти и жуљи. Стога они најпре и најрадије прилазе оној струји, оном покрету који је истакао питања која најдубље задиру у људске интересе“ (стр. 45).

V.

Прелазимо преко Др. Госарових препричавања разних погрешних схватања о људској заједници, друштву, држави, породици, народу, и т. д.,¹⁾ јер немамо намеру да пишемо Анти-реформу него само да Др. Госарову реформу прикажемо у правој светлости: да откријемо њен класни смисао и укажемо на њен фашистички карактер. Али баш зато не можемо прећи преко завршног дела овог одељка у коме јасно долазе до изражаја фашистичке тенденције Др. Госарове реформе. Као што је познато, „дух заједнице“ је мистериозни „врховни принцип“ и Мусолинијевог фашизма и Хитлеровог национал-социјализма, баш као и сваке друге форме диктатуре капитала (чије је опште име фашизам).²⁾ И Др. Госар је потпуно на тој линији. Он каже, на пример: „Све способности сваког појединца могу се заиста смотрено употребити у друштвене сврхе само тако, ако и код појединца и у друштву буде владао дух праве заједнице. Овај се дух може развити и доиста практично испољити пре свега једино у оним облицима друштвеног живота који имају карактер заједнице“ (стр. 55). Затим: „Уместо првобитних већим делом природних друштвених облика, т. ј. заједница, истакли су се и сувише разни вештачки организациони облици друштвеног живота. Дух је замењен организацијом, морални осећај одговорности пара-

¹⁾ Читаоцима обраћамо пажњу на изврсно Engels-ово дело: *Порекло породице, својине и државе*. Превод Др. Љ. Живковића, Загреб, 1924.

²⁾ „Дух заједнице“, „осећање јединства“, итд. — све су то фикције које немају, и не могу ни имати, корена у стварном животу једног класног друштва. У осећањима, духу, свести, итд. увек се само огледа друштвена стварност. Идеологија уопште израста из економске структуре друштва: у њој се само рефлектују, у најразличнијим формама, стварно постојећи односи друштвене производње. То је један од неумитних закона историјског развоја људског друштва.

графом са казненом санкцијом, а иницијативна предузимљивост уступила је место бирократском формализму“. Као да човек слуша Хитлера или Гебелса! Али да читаоца не би оставио ни у најмањој сумњи о фашистичком карактеру свога става, Др. Госар продужује: „Као поучан пример могу да наведем модерни демократски парламентаризам који је преобразио толико шарену и сложену државну заједницу у обично друштво потпуно једнаких односно равноправних држављана. Неминовна последица тога је била у томе што се, уместо духа државне заједнице, јавила безобзирна борба око математичке већине. И ова је борба бивала утолико жешћа, утолико безобзирнија уколико се настојавало разним изборним реформама да парламенат буде математички тачан израз становништва и његове воље. Ово је главни узрок пропадања модерног демократског парламентаризма“ (стр. 55—56).¹⁾ И на крају: „Зато један од првих друштвених или рецимо социолошких услова за успешну реформу модерног живота јесте у томе да код појединаца као и у свима најразличитијим облицима друштвеног живота поново преовлађује смисао и дух праве заједнице. Јер ће само она друштвена реформа, која буде изашла из тога духа, моћи да доведе у склад посебне и опште друштвене погледе, интересе и тежње, који се међусобно привидно косе“ (стр. 56).²⁾

Држимо да би сваки коментар само ослабио фашистички утисак наведених речи, па зато идемо даље.

Др. Госар није начисто са историјским смислом израза *сталеж*. Он употребљава реч *сталеж* у сми-

¹⁾ Као што се види, Др. Госар одбацује начелно парламентаризам, али не у прилог једне више *форме демократије*, као што то чине марксисти, него у корист фашистичког „духа државне заједнице“.

²⁾ Маркс је овакве реформаторе подругљиво звао „*Harmoniker*“.

слу професије. За њега су и радници исто тако само један од *сталежа* као, на пример, и попови. Познато је, међутим, да је *сталеж* једна специфично средњовековна, јуристичка категорија феудалног друштва, за разлику од модерне класе која је социјално-економска категорија буржоаског друштва¹⁾. Али Др. Госар, заједно са фашистима *целог света*, не мисли тако. Он не може да се помири с тим да је *сталеж* један средњовековни мртац кога је за навек сахранила буржоаска револуција. И зато, сасвим у духу опште фашистичке тежње за васкрсавањем средњовековних традиција, и Др. Госар уздиже *сталешку* узајамност на висину *основног начела* за реформу друштва. А да би ову чисто фашистичку тезу и „научно“ образложио (јер зашто је професор!), Др. Госар са наивношћу која задивљује, каже: „*Сталеж* је природан и нужан животни израз *заједнице*. *Сталешко* рашчлањавање људског друштва је свеопшта, природна и нужна појава коју срећемо у свима временима и на најразличитијим ступњима људске културе. Овако је било у предхришћанским временима... Овако је било у доба средњовековног феудализма... Тако је и у најновије доба, чак и поред супротности између капиталистичких послодаваца и радника — пролетера. Увек се људско друштво делило у разне *сталеже* који су у њему имали сваки своју посебну улогу, сваки своју посебну функцију и који су сви заједно омогућили свима и свакоме да живи жи-

¹⁾ Чак је и Спекторски у својој књизи *Држава и њен живот* (издање Српске књижевне задруге, 1933), која је иначе сва проткана реакционарним духом и кишти мржњом као и низом неистина против С. С. С. Р., дао углавном исправну дефиницију *сталежа*: „*Сталеж* је таква друштвена група чији се положај регулише нарочитим прописима државне власти. Само они људи припадају једном *сталежу* који имају на то право, било наследно било стечено“ (стр. 34). Напомињемо да у Хитлеровој Немачкој и Долфусовој Аустрији, на пр., „*индустријски* *сталеж*“ обухвата и *индустријалце* и *индустријске раднике*!

вотом донекле достојним човека“ (стр. 60—61). Затим: „Друштво наине оно природно друштво, заокружено у унутрашњу органску јединицу коју називамо заједницом, не би могло постојати без разних сталежа, слично томе што ниједан организам не може да постоји и живи без разних удова“ (стр. 62). Изгледа да Др. Госару није познато да је у историји развитка људског друштва постојао и период *првобитног комунизма* у коме није било никаквог „сталешког рашчлањавања“. Или му је можда и познато, али прелази ћутке преко тога, јер онда не би могао бранити тезу да је „сталешко рашчлањавање људског друштва свеопшта, природна и нужна појава коју срећемо у свима временима“. Још једна *ewige Wahrheit*! За марксисте је историја читавог људског друштва, после распада првобитног комунизма, у ствари историја класних борби. За Др. Госара је, међутим, не класна борба него „сталешка узајамност“ *основни принцип* историје људског друштва, и то принцип који важи „у свима временима.“

Др. Госар заиста не би заслуживао да буде професор Политичке економије на Универзитету, кад не би покушавао да *повампири* и *овековечи* извесне *пролазне, историјске категорије*, и на тај начин „научно“ докаже не само *природност* него и *неужност вечитог опстанка* — капиталистичког друштва. Фашистичка варијација старе теме апологетичке вулгарне Економије!

Морамо се мало задржати и на излагањима Др. Госара о односу између *сталежа* и *класе*, *сталешке узајамности* и *класне борбе*. Да би тај однос прецизирао, Др. Госар се још једном враћа на појам *сталежа*, па каже: „Пре свега не смемо да испустимо из вида да *сталеж* и *класа* значе нешто битно различно. *Сталеж* не значи само посао који човек врши можда само привремено и више мање случајно. *Сталеж* обухвата обично и само звање, дакле нешто унутрашње, душевно, оно што човека

подстиче и приморава да врши послове свога занимања. Рекли смо да *сталеж* значи функцију заједнице. Ово се показује нарочито у свима примерима где говоримо о *сталешкој свести*. Овим изразом означајемо ону свест некакве унутрашње, могли би рећи и природне друштвене целине која веже појединог члана за његов *сталеж*, односно за његове *сталешке другове*“ (стр. 64). Дакле: *сталеж* је и „нешто унутрашње, духовно“, као што је *сталешка свест* „свест некакве унутрашње, могли би рећи природне друштвене целине.“ Држимо да је ово јасно.

Пошто је на овај начин употпунио своју дефиницију *сталежа*, Др. Госар иде даље: „Друкчије је то код *класе*. Ту се ради пре свега о спољној *интересној заједници* људи, о једнакости или бар сличности њиховог друштвеног положаја, без обзира на њихове евенуталне унутрашње или духовне везе“. Држимо да и ово није нејасно. Али да би ствар била још јаснија, Др. Госар додаје: „Ни онда кад говоримо о *класној свести*, не мислимо толико на унутрашњу сродност, на унутрашњу везу која удружује или би бар требало да удружује присталице једне исте класе у особену социјалну јединицу са особеном друштвеном функцијом или задатком“ (стр. 65). Дакле: *класа* је једна *спољна интересна заједница* људи *једнаког* или бар *сличног друштвеног положаја*, без обзира на њихове *духовне везе*, јер чак ни *класна свест* не значи неку „унутрашњу сродност“ између „присталица“ једне исте класе. И ово изгледа прилично јасно. Према томе, из свега досадањег излази да је *сталеж*, по Др. Госару, нешто „унутрашње“, „духовно“, док је *класа* нешто „спољашње“, „материјално“.

Насупрот овом професорском замешатељству, марксизам каже да су *класе* групе људи који се разликују по своме месту у *друштвеном процесу производње*, пре свега по *односу* у коме стоје према сретсвима за *производњу*. *Класе* се, дакле, раз-

ликују по улози у друштвеној организацији рада, па зато и по обиму учешћа у друштвеном богатству као и начину како до њега долазе. Краће речено: „Класе су такве групе људи од којих једна може да присвоји рад друге — захваљујући разлици њихових места у једном одређеном поретку друштвене привреде“ (Уљанов). То је објективна, марксистичка дефиниција класе као одређене социјално-економске категорије. Шта је класна свест? Класна свест је онај фактор који класу „по себи“ (an sich) уздиже на висину класе „за себе“ (für sich). Захваљујући класној свести класа од пасивног објекта постаје активан субјект у историјском процесу друштвеног развитака. То важи уопште, па и за „такозвану радничку класу“ — да употребимо један оригиналан израз Др. Госара (стр. 65).

Али оно што смо изнели још није све што је Др. Госар имао да каже о односу између сталежа и класе. Има још једна врло важна ствар. Др. Госар „сталешку узајамност као природну и нужну појаву друштвеног живота“ одваја од *начела сталешке узајамности*, т. ј. „од начела по коме разни сталежи у друштву треба узајамно да сарађују, да се међусобно потпомажу и допуњују“ (стр. 66). Треба, дакле, добро уочити разлику: сталешка узајамност је једна „природна и нужна појава“, а *начело* сталешке узајамности је Др. Госарова норма по којој разни сталежи у друштву треба да сарађују.

„Исто тако — продужује Др. Госар — морамо да разликујемо чињеницу да у друштвеном животу влада борба разних интересних група, или рецимо разних друштвених класа, и *начело* класне борбе, као што га је проповедао, па га још и данас проповеда и уводи у живот марксистички социализам и комунизам“ (стр. 66). Јер, иако се „постојање међусобне борбе у друштвеном животу не да порећи и затајити, исто тако је тачно и то да опште признање и увођење у живот *начела класне борбе*

значи безусловно расуло свеколике органске заједнице људског друштва, т. ј. заједница“ (стр. 67).

Др. Госар признаје, дакле, класну борбу као чињеницу која се „не да порећи и затајити“, али не признаје *начело* класне борбе, јер се то противи фашистичком схватању људског друштва па и државе као органске заједнице. У томе лежи класни смисао метафизичког разликовања класне борбе од *начела класне борбе*.¹⁾

Друкчији је, формално посматрајући, став Др. Госара у питању односа између сталешке узајамности и *начела* сталешке узајамности. Постулирајући, у савршеној супротности са друштвеном стварношћу, сталешку узајамност „као природну и нужну појаву“, Др. Госар, при свем том, истиче и *начело* сталешке узајамности као норму по којој треба да се управља једна „природна и нужна појава“! Контрадикција је очевидна. Али није случајна: *норме* се уводе зато да се њима постигне оно што се лажно постулирало „као природна и нужна појава“. Наравно, није реч о апстрактним, етичким нормама него о бруталним нормама које

¹⁾ Принцип класне борбе, баш као и сви остали научни принципи, није ништа друго него апстракција из искуства, идеолошка формулација класне борбе као чињенице, мислени рефлекс објективно-реалне класне борбе. Однос принципа класне борбе према класној борби јесте однос слике према предмету, однос мишљења према бићу, однос дијалектичког јединства које се никаквим насиљем не може разбити у друштву које је подељено на класе. — Сви фашистички покушаји у томе правцу нису ништа друго него — донкихотерије. Једну такву донкихотерију проповеда и „најмлађи“ југословенски фашиста Др. Свет. Стефановић, у својим бледим, бескрвним, сенилним чланцима у „Времену“ (јула 1934). Али је најкомичније то што Стефановић, узимајући у заштиту Светозара Марковића од Слободана Јовановића (чије име није имао куражи ни да помене), не увиђа да сто пута више прља заиста светлу фигуру Светозара Марковића кад покушава да на име овог нашег највећег револуционара друге половине прошлог века надовеже своје блатњаве, излапеле, ултрареакционарне елукубрације.

спровode у живот — фашистички бајонети. На тај начин Др. Госарово начело или норма сталешке узајамности постаје категорички императив — фашизма.

Занимљив је и карактеристичан став Др. Госара према „диктатури једнога сталежа или слоја“. Он, наравно, није против диктатуре, он је допушта „у изузетном случају“ кад „оваква организација друштвеног живота може имати свога оправдања“. Кад наступа тај случај? „Овај случај постоји кад се стварно покаже да се постојеће друштво на леп начин уопште не може ни приближно преобразити онако како би то било неопходно потребно у општем интересу. Једино онда кад се не могу уклонити ни на који други начин сметње неопходно потребне реформе друштва — само тада се мора употребити сила“ (стр. 67). Као што се види, Др. Госарово оправдање диктатуре је управо клише мотивације сваке фашистичке диктатуре. Јер, нико није „за силу силе ради“ (и фашисти су против „l'art pour l'art“!), него је употребљавају само онда кад се „на леп начин“ — како то лепо каже Др. Госар — не може постићи оно што се хоће. Тако је и Др. Госар за употребу силе само онда „кад се не могу уклонити ни на који други начин сметње неопходно потребне реформе друштва“, т. ј. кад дођу у опасност основи капиталистичког друштва. Онда је, каже Др. Госар, „диктатура једног сталежа или слоја неизбежна, па стога и оправдана појава“ (стр. 68).

Резимирајући своја излагања о начелу сталешке узајамности и класне борбе Др. Госар сасвим тачно закључује: „Ова се два начела међусобно стварно искључују. Кад пристанемо уз једно, не можемо у исто време признати и друго“ (стр. 68). Знамо већ уз које начело пристаје Др. Госар, али је занимљиво да га, после свега, чујемо још једном кад, са заиста дивљења достојном самоувереношћу, каже: „Пошто је, као што смо видели, јасно и

несумњиво да је начело сталешке узајамности једини одиста природни, па према томе и једини могући, основ уређеног и успешног заједничког људског живота, — то је тиме потпуно јасно да морамо начело класне борбе безусловно одбити и одбацити“ (стр. 68).

Nos volo sic jubeo...!¹⁾

VI.

Прелазимо сад на економске основе Др. Госарове реформе. Али пре но што би прешао на излагање економских основа своје реформе Др. Госар је сматрао за потребно да уради две ствари: 1) да „подвргне критици економске основе марксизма“ и 2) да прикаже данашњу „привреду засновану на размени“ као и сам „механизам размене и његове законе“. Па ћемо и ми ићи тим редом. Јер, „најпре треба видети и знати — каже с правом Др. Госар — како се модерни економски живот у ствари одиграва, какве га идеје воде и какви закони њиме владају. Тек онда моћи ћемо да говоримо о његовој реформи“ (стр. 90). Сем тога, „теориско знање које треба да нас води у нашем настојавању и раду око постављања нове основе модерног економског живота, треба да је збиља право знање, а не сумњиво погађање или чак погрешна теорија. Укратко то знање треба да је верно огледало реалних чињеница и закона капиталистичког система производње и поделе добара. Једино у том случају моћи ћемо да очекујемо успех који желимо да постигнемо преко својих покушаја реформе“ (стр. 90). Др. Госар затим изјављује да

¹⁾ Професор Слободан Јовановић приказао је недавно једну фашистичку теорију о друштву и држави (Хитлеризам у државном праву, Српски књижевни гласник, 1 јануар 1934). Обраћамо пажњу читалаца на тај приказ, јер ће већ и из њега моћи увидети пуну сагласност фашистичких погледа са основним схватањима Др. Госара, о којима је горе било речи.

њега не задовољава ниједна од постојећих економских школа, зато ће он „претставити све важније појаве модерног економског живота и сав његов механизам потпуно самостално.“ И одмах додаје, антиципирајући дејство своје „еклектичке супе“ као панацеје: „При томе утврдићемо у исто време да се сви досад привидно нерешљиви друштвено-економски проблеми могу врло лепо решити и то онако како то изискује социјална правда и опште благостање“ (стр. 90). *Beata simplicitas!*

Још у уводу, који претходи критици економских основа марксизма, Др. Госар је учинио извесне констатације које су карактеристичне за његов став, па их зато ми одмах — за моменат без дискусије — наводимо: „Криза данашњег газдовања потиче отуда што је оно у целости врло мало смотрено уређено, врло мало рационално. Проблем реформе модерног економског живота првобитно јесте проблем организаторан, дакле технички... Једини пут за уређење модерног економског живота јесте у томе да се рационализам, који данас влада једино у приватним газдинствима, прошири и протегне на сва газдинства уопште“ (стр. 88).

У чему се састоји Др. Госарова критика економских основа марксизма? Као што је било и очекивати: просто у томе што је Др. Госар углавном већ по *n*-ти пут поновио оно што су други „паметнији“ пре њега рекли против марксизма.¹⁾

¹⁾ Ваља ипак признати да се Др. Госар у тој критици одржао на много вишем нивоу него његов загребачки колега Др. М. Ивишић који се, критикујући марксизам (*Jutarnji list*, 25 decembra 1933), до гуше заглибио у најпрљавије фашистичко блато. — Недавно је изашла књига *Правци сутрашњице у етици, политичкој економији, политици* од инж. М. Васиљевића (Издање Геце Кона, 1934). Васиљевић би хтео, сасвим наивно, да решава друштвене проблеме на бази не само површних, плитких него и врло проблематичних аналогича са извесним појавама из области природ-

Шта се све није покушавало у циљу обарања или ревизије марксизма за последњих скоро 100 година! Вршене су безбројне офанзиве са обилатом употребом најсавршенијих оруђа из богатог арсенала капиталистичке апологетике: почевши од религије, филозофије, науке и уметности па све до митраљеза, топова и тенкова. Али узалуд! Јер је научна тврђава марксизма саграђена од тврђег материјала но што је армирани бетон. Јер је управо марксизам оно „верно огледало реалних чињеница и закона капиталистичког система производње“ о коме говори Др. Госар; јер нам једино марксизам даје оно „збиља право знање“, за којим недостижно жуди Др. Госар.¹⁾

них наука. Један сасвим неуспели покушај (јер се закони природних наука уопште не могу примењивати на друштвене појаве за које важе специфични закони који се могу открити само специјалном студијом развитка самог друштва), на који се уосталом не бисмо ни осврнули да Васиљевић, који је у Економији једва догурао до меркантилизма док је у политици несумњиво присталица фашизма, није нашао за потребно да и он мало „прокритикује“ Маркса, попут свих адвоката капитализма који, уколико се криза капитализма заоштрава, постају све насртљивији на — марксизам, као да је марксизам крив што је предвидео кризу капитализма. Кажу да је неки кинески цар сваке године чукао косе својим астролозима кад су му саопштавали да дани почињу бивати краћи. Међутим, као безмало и сви остали критичари Марксови, и Васиљевић нема ни појма о Марксовој економској теорији, иако врло претенциозно говори о Марксовим „заблудама“, „нелогичностима“ и „противречностима“. Са колико незнања Васиљевић пише о Марксу, сваки ко познаје азбуку марксизма може јасно видети из ове једне једине реченице: „...сам рад, који човек неминовно мора да утроши око размене, Маркс посматра двојачко и придаје му такву важност, да од двојачког посматрања рада утрошеног на самоме акту размене, ствара читаву своју економску теорију“ (стр. 107). Наш одговор на овакве и сличне критике, које у последње време ничу као печурке после кише, може бити само један: буквар у шаке!

¹⁾ Видети предговор књиге Др. С. Марковић, *Основни појмови политичке економије*. Издање Геце Кона, 1933.

Камен темељац марксистичке Економије чини теорија вредности чије је контуре дао још *W. Petty*, а њене основе формулисала класична економска школа (*Smith* и, нарочито, *Ricardo*). У својој класичној форми, међутим, теорија вредности није се могла одржати, јер није била у стању да објасни читав низ сложенијих економских појава. Али то није био разлог да се она у целини одбаци као што су то учиниле разне школе вулгарне економије, него само да се она даље развије, употпуни и усаврши као што је то учинио *Маркс*.

У класичној школи, буржоаска економска наука достигла је свој врхунац: развијајући се у почетку као објективна наука, у доба кад је буржоазија била прогресивна класа и водила борбу против заостатака феудализма, класична економија је у своме даљем развоју морала наићи на границе које није могла прећи: те границе су — класни интереси владајуће буржоазије. Од тога времена буржоаска економска наука губи свој објективни карактер и постаје чиста апологетика. И заиста, после *Smith*-а и *Ricardo*-а наступа рапидна декаденција буржоаске економске науке: настаје доба вулгарне Економије која у разним формама још увек животари на свима буржоаским универзитетима.

Маркс даје ову значајну паралелу између класичне економске школе и вулгарне Економије: „Под класичном Политичком економијом ја разумем сву Економију почевши од *W. Petty*-а, која истражује унутарњу везу буржоаских односа производње насупрот вулгарној Економији која се креће само у оквиру привидне везе и која, у циљу плаузибилног разјашњења тако рећи најгрубљих феномена и ради задовољења буржоаских домаћих потреба, — увек само преживља онај материјал који је научна Економија већ давно обрадила, док се уосталом ограничава на то да баналне и самодопадљиве претставе буржоаских аге-

ната производње о њиховом сопственом најбољем свету систематизира, педантизира и прокламује као вечите истине“.¹⁾

Шта је оно што је специфично ново у *Марксовој* теорији вредности у поређењу са класичном теоријом вредности? И по *Марксовој* и по класичној теорији рад је једини творац и мера вредности еспапа. Али је за класичну теорију остао необјашњив двоструки карактер еспапа као употребне и прометне вредности, па и читав низ појава које нужно резултују из те унутарње противречности еспапа. *Маркс* је, међутим, тај двоструки карактер еспапа објаснио — и то је специфично ново у његовој теорији — двоструким карактером рада који производи еспап: конкретним радом који ствара употребну вредност и апстрактним радом који ствара вредност. Полазећи од еспапа као елементарне форме капиталистичког богатства, у којој су у клици садржане све основне противречности производње еспапа, *Маркс* је генијалном дијалектичко-материјалистичком анализом извео све основне економске категорије (новац, капитал, вишак вредности, најамница, итд.) које нису ништа друго него теоријски израз друштвених односа производње.

Попут свих осталих критичара марксистичке Политичке економије, и *Др. Госар* помиње фамозну „контрадикцију“ између I и III књиге *Капитала*. *Др. Госар* каже: „*Маркс* је истина у свесци III *Капитала*, тамо где говори „о целокупном процесу капиталистичке производње“, или тачније о развијеној капиталистичкој привреди, — напустио своју ранију теорију о вредности па је заменио другим посве различитим учењем. Док је у свесци I учио да сва добит, коју добија капиталиста, про-

¹⁾ *Kapital*, I, Vierte Auflage, S. 47—48. Напомињено да је и ово важно место у хрватском преводу *Капитала* рђаво преведено.

истиче из вишка вредности, дотле он у III свесци признаје да се услед утакмице просечна добит (Durchschnittsprofit) равна по количини инвестираног капитала уопште, а не само по количини променљивог капитала, који служи за награду радних снага. Ради тога и вредност, односно цена, робе не равна се једино по раду који је потребан за производњу те робе већ по производним трошковима те робе уопште. Са логичког гледишта ова разлика између свеске I и III управо значи непремостиву супротност. Овако је то разумела уопште сва критика и противничка и пријатељска. Ово је било утолико неизбежније што је свеска III Капитала изашла тек 27 година после I¹. стр. 95—96).

Као што се види, Др. Госар, коме је дијалектика као и већини буржоаских научника потпуно страна, сматра да разлика између I и III књиге Капитала „са логичког гледишта“ значи — непремостиву супротност. Ми се, наравно, овом приликом не можемо задржавати да у танчине побијамо једно тврђење које је већ толико пута у марксистичкој литератури побијено. Навешћемо само ово место из једне скорашње реплике Др. С. Марковића (на адресу Др. С. Попадића који је приказујући Марковићеву књигу *Основни појмови Политичке економије*, замерио Марковићу што није нигде поменуо да је Маркс, „када је писао III свеску Капитала своје мишљење из I свеске знатно модифицирао и променио“): „Савршено је нетачно да је Маркс, у III књизи ма шта изменио у својој теорији вредности како ју је развио у I књизи Капитала. Напротив: само на основу своје теорије вредности Маркс је могао доћи до теорије просечног профита и цена производње и објаснити читав низ компликованих економских феномена који су били, па су и данас, необјашњиви за друге економске школе. Сем тога, познато је да је Маркс био готов са целом својом економском теоријом пре но што је и прву књигу дао у штампу. Баш зато

Марксова економска теорија и претставља један савршено хармонични систем у коме је све, од прве речи I књиге па до последње речи III књиге, повезано гвозденом логиком о коју су се разбили сви досадашњи покушаји ишчепркавања неких иминарних или привидних противречности, модификација или промена у Марковом мишљењу¹).

Др. Госар није схватио ни ову ствар: иако је просечни профит, профит који према просечној стопи профита пада на капитал дате величине без обзира на његов органски састав, то ниуколико не мења чињеницу да је профит само једна нарочита форма вишка вредности, који је као резултат неплаћеног рада, једини извор капиталистичке „добити“ свих врста (предузимачка добит, трговачка добит, интерес, рента, итд.)²).

Др. Госар признаје, слажући се са Wildrandt-ом, „да се Марксова теорија вредности за почетно доба капитализма врло много приближује стварности“, али „доцније кад се капитализам развија и технички усаврши и кад у својој производњи употребљава много константног капитала (н. пр.: машине и разне друге техничке справе), ствар стоји друкчије као што то учи и сам Маркс. Овде живи људски рад није и више не може ни бити једини и главни извор вредности производа који су у размени, па према томе ни једини извор капиталистичке добити“ (стр. 96, курзив наш). По овоме цитату, нарочито по подвученим речима, изгледа као да је то Маркс а не Др. Госар који учи да у развијеном капитализму људски рад није ни једини ни главни извор вредности, па према томе ни вишка вредности, односно капиталистичке добити. Поред онога што смо већ рекли, морамо још једном нагласити да је за Маркса закон вредности био и остао база на којој је изграђен читав Капи-

¹) „Живот и рад“, свеска од 1 јануара 1934, Београд.

²) С. Марковић, *op. cit.*, стр. 87—88, 104—106.

тал. Рад је једини творац свих вредности па и вишка вредности, без обзира на *органички састав* капитала (однос између константног и варијабилног капитала), т. ј. без обзира на разне ступњеве у развоју капитализма. И у томе погледу нити је било нити може бити ма каквог отступања. Али има нешто друго што је површним читаоцима *Капитала* дало повода да говоре о контрадикцији између I и III књиге. Маркс сам истиче да је размена еспапа по њиховој вредности, т. ј. по ценама које изражавају њихову пуну вредност — одлика *нижег* ступња капиталистичког развоја. Јер се на *вишем* ступњу развоја капиталистичке производње *вредности* претварају у *цене производње* (механизам овог претварања изложен је у III књизи) и размена еспапа се врши не по *вредности* него по *ценама производње*, т. ј. по *таквим* ценама које остварују подједнаке профите на једнаке масе уложених капитала у одговарајуће гране производње. „На *вишем* ступњу развоја капитализма претставља не вредност него *цене производње* онај ниво око којег под утицајем понуде и потражње, осцилују *пијачне цене*“.¹⁾ У отсуству дијалектичког посматрања ствари, ниједан критичар марксистичке економске теорије није разумео и неће никад ни разумети овај процес трансформације вредности у *цене производње*, као и стварање *једнаке стопе просечног профита* не само без повреде него баш на основу закона вредности.

Осим ове тобожње контрадикције између I и III књиге *Капитала*, Др. Госар не наводи против Марксове теорије вредности никакав други разлог, јер он стоји на гледишту „да је савим бесплодно цело питање о *вредности* добара у размени, ако га посматрамо онако као га је поставио Маркс“ (стр.

¹⁾ С. Марковић, *ор. cit.*, стр. 106—108. Цена произвођаче једног еспапа једнака је његовој „цени коштања“ више просечни профит (*ор. cit.*, стр. 101).

98).¹⁾ Насупрот *објективној* теорији вредности класичне и Марксове Политичке економије, Др. Госар са већином вулгарних економа стоји на гледишту *субјективне* теорије вредности, т. ј. да је вредност „нешто посве *субјективно* и непознато и не може се уопште *објективно* одредити“ (стр. 98). Познато је да и међу присталицама *субјективне* теорије вредности има извесних размимоилажења у погледу дефиниције вредности. Др. Госар је, на пример, присталица неке врсте *психолошког субјективизма*, као што се види из овог примера који наводи да би истакао на видик своје схватање вредности: „За сиромашног сељака квартал пшенице вреди много више него за онога који има у изобиљу“ (стр. 98). Да би био још јаснији, Др. Госар каже да „у привреди заснованој на размени, односно тачније у промету размене, дакле онде где људи са свију страна један другом нуде робу... уопште не може ни да постоји нека, ма како одређена, *објективна економска вредност* добара. Што у ствари постоји и што се да одредити то је *једино цена* добара... Оно што нема *цене*, оно за што се не може ништа купити, то и не вреди, те и нема *никаве објективне економске вредности*“ (стр. 99).

Дакле: вредност *објективно* не постоји, постоји само *цена* и она је за Др. Госара, као и за читаву вулгарну Економију, *централни* проблем економског живота. „Оно што нема *цене*, то и не вреди“ — поучава нас Др. Госар. Ако се, на пример, у току кризе услед хиперпродукције стокови разних еспапа не могу продати, то значи, по Др. Госару, да они *ништа и не вреде*, „немају *никакве објективне економске вредности*“! Кад се милиони

¹⁾ На један чланак Др. Госара (*Nauk o vrednosti i socialno vprašanje*, „Čas“) у коме је он подвргао специјалној критици *објективну* теорију вредности уопште, одговорио је у главном врло добро А. Коваč у словеначком часопису *Književnost* br. 10—12, 1933 (urednik Bratko Kreft, Ljubljana).

цакова кафе бацају у море јер се не могу продати (наравно по монополистичким ценама), онда то, по Др. Госару, не значи никакво уништавање вредности, јер кафа која се не може продати нема уопште никакве вредности! Држимо да је немогуће наћи нормалног човека који би се сложио са оваквим закључцима који се намећу из Др. Госарових премиса.

Докле је цена по марксистичкој теорији само новчани израз вредности еспапа, дакле једна изведена категорија, дотле је цена еспапа основна категорија вулгарне, па и Др. Госарове Економије. По Марксу, сви производи људског рада имају цену, која је само новчано име вредности производа, али има и таквих предмета који нису производ људског рада, који дакле немају никакву вредност, али имају цену. Нема ствари која има вредност а да нема цену, али има ствари које имају цену а немају вредности (на пр. земљиште). Да би се једна ствар могла продати, т. ј. да би имала цену, не мора имати вредност: „довољно је да се може монополисати и отуђити“.¹⁾ По Др. Госару је, међутим, све обрнуто: само оне ствари имају вредност које имају цену. Др. Госар идентификује вредност и цену на тај начин што потпуно утапа појам вредности у појам цене.

Како се одређују цене? На то питање Др. Госар одговара: „Цена разних добара, односно робе, не равна се — или бар не искључиво по раду који је потребан за производњу тих добара или те робе. Њу одређују још многе друге чињенице и околности. Најзад — као што ћемо то доцније још тачније видети — о цени одлучују једино потрошачи, односно конзументи робе. Једино дотле док има људи, који цене неко добро и вољни су за њега нешто дати или се ма на који други начин жртвовати, то ће добро имати неку вредност, односно

тачније неку цену. Према томе последњи извор цене морамо тражити код конзументата (потрошача), т. ј. у њиховим потребама као и у новчаним сретствима којима они плаћају цену. Једино она роба за коју потрошачи имају новац, помоћу кога ће је купити, има и своју цену. Роба за коју потрошачи немају куповних сретстава, остаје без цене“ (стр. 99).

Конфузија којој је заиста тешко наћи равне: пошто је констатовао да се цена не равна искључиво по раду, јер њу одређују још многе друге чињенице и околности, Др. Госар одмах у следећој реченици тврди да о цени одлучују једино потрошачи!

За појам цене, како га схвата Др. Госар, карактеристичне су завршне реченице последњих цитаата, по којима само она роба за коју потрошачи имају новаца да је купе има своју цену, док роба за коју потрошачи немају новаца нити су „вољни ма на који други начин жртвовати се“ — остаје без цене. Тешко је замислити ишта љигавије од овог Др. Госаровог схватања цене. Али се суштина тога схватања своди на то да цена није никакав атрибут еспапа као таквог: она нема никакве везе са начином производње еспапа; цена се ствара актом куповине, она је у неку руку манифестација „слободне воље“ потрошача!

„Потрошач који на пијаци купује робу — вели Др. Госар — и тиме јој одређује цену, обично ни мало не води рачуна о томе како је та роба произведена. Њега се баш ништа не тиче колико је рада било потребно за производњу неке робе, колико разних сировина, и т. д. Он цени робу према потребама, т. ј. према томе како она одговара потребама као и сретствима која евентуално може за њу да жртвује“ (стр. 99—100).

Ко, дакле, одређује цену? Потрошач, и то на пијаци кад купује робу. Како одређује цену? Према потребама и новчаним сретствима која је вољан

¹⁾ *Kapital*, III, 2 Teil, S. 173.

да жртвује за задовољење тих потреба. Др. Госара ни мало не буну што се ове његове приче налазе у тако фрапантној супротности са стварношћу. Зато ћемо ми навести један пример. Један радник који има велику потребу за оделом и вољан је да жртвује, на пр., целу своју месечну зараду да би задовољио ту потребу, одлази у једну радњу да купи одело. Прва ствар што му је пала у очи чим је ступио у радњу биле су неколике таблице на којима пише: *цене утврђене*. И узалуд је он покушавао, позивајући се, наравно, на ауторитет Др. Госара, да трговца убеди да *цену одређује потрошач* кад купује робу — ништа није могло! На сва његова разлагања трговац је кратко и хладно одговарао: „цене су утврђене“. И радник је изашао из радње дубоко разочаран у *Реформу друштва* Др. Госара!

Субјективистичко - психолошка метода одређивања цена од стране потрошача приликом куповине нема ничег заједничког са друштвеном стварношћу.¹⁾ Јер Маркс-ов закон вредности лежи у основи

¹⁾ Дobar део Др. Госаровог схватања потиче из „аустријске школе“, чији је најизразитији претставник *Böhm-Bawerk*. Његова индивидуалистичка теорија граничне корисности заснована је такође на анализи потрошње и сматра вредност као чисто субјективну категорију. Идентификујући употребну вредност („добро“) са вредношћу и вредност са ценом, аустријска школа са својом „индивидуалном проценом“ спада пре у индивидуалну Психологију него у социјалну Економију.

Бухарин је у својој студији *Die politische Oekonomie des Rentners* подвргао специјалној социолошкој и методолошкој критици „аустријску школу“. Социолошка анализа је несумњиво успела, док се то не би могло до краја рећи за методолошку. То долази отуда што Бухарин (и то је органска мана читавог његовог теоријског рада) воли да се креће „на земљишту чисте логичке критике“ уместо да проблемима подилази са гледишта материјалистичке дијалектике. Плеханов је, међутим, у предговору своје студије о Чернишевском (1910 год.) иако мимогред, дао, по нашем мишљењу, дубљу карактеристику методолошких основа аустријске школе, откривајући управо *корен* свих

читавог процеса циркулације, *регулишући* размену еспапа као „природни закон“, т. ј. независно од намера, воље и свести људи (и „произвођача“ и „потрошача“).

Пошто је дао свој трибут субјективистичкој аустријској школи, Др. Госар се враћа и на застарелу теорију трошкова производње, покушавајући да и њу супротстави марксистичкој теорији вредности. Насупрот свему ономе што је раније рекао (најпре: да је вредност нешто посве субјективно што се уопште не може објективно одредити, а

њених теоријских грешака. Али Бухарин и не помиње у својој књизи Плеханова, иако иначе даје обилати преглед литературе којом се служио. Ми ћемо зато укратко изнети мишљење Плеханова. Плеханов констатује да је теоријски значај аустријске школе једнак нули, а да је њен „субјективизам“ само pendant идеализму свих новијих филозофских школа. При свем том, аустријска школа је имала великог успеха. Зашто? Плеханов цитира енглески лист *Times*, који је, поводом превода *Böhm-Bawerk*-овог дела *Die positive Theorie des Kapitals*, одушевљено написао да је сад и енглеска публика добила „противотров марксистичкој теорији експлоатације“, и додаје да је *Times* на овај начин јасно открио сву тајну успеха аустријске школе. Плеханов цитира затим и доцента бернског Универзитета, Др. Ф. Лившица, који је у својој расправи *Zur Kritik der Böhm-Bawerkschen Werttheorie* (1908) исправно рекао: „Теорија граничне корисности је скроз и скроз капиталистичка теорија, т. ј. теорија вредности која је прожета (свесно или несвесно) капиталистичким тенденцијама Модерни капитализам је и допринео њеном успеху“. На питање: како је аустријска школа постала противотров марксизму, Плеханов одговара: путем апстракције свих друштвених односа производње. Кад „теоретичар“ апстрахује све односе производње, он апстрахује наравно и оне међу њима којима је условљена експлоатација *произвођача* продукта од стране њеног *присвајача*. Како су, међутим, све категорије политичке Економије само израз односа производње, апстраховати те односе — значи затворити пут себи ка појимању тих категорија. И зато је сасвим природно што код „теоретичара“ аустријске школе не налазимо ништа сем безсадржајних расуђивања о „субјективним“ темама. А од таквих расуђивања научна теорија не само што до сад није ништа добила, него не може ништа ни добити.

затим: да о цени одлучују једино потрошачи), Др. Госар сад изјављује: „Цена робе има истина и неку објективну меру, односно границу. Ову границу одређују производни трошкови онога произвођача који производи робу под најповољнијим условима, дакле најскупље“ (стр. 100). Ево како Др. Госар мотивише овај свој најновији став: „Производни трошкови једнаке робе су различни под разним околностима (на пр. жито се у Банату производи уз мање трошкове него у Словеначкој, производња каменог угља или руда у богатом руднику јесте јефтинија него у мршавом, и т. д.), док је цена једнаке робе уопште једнака. Због тога је добит произвођача у разним примерима различна. При једној истој цени један ће зарадити много, други мало. Али нико није вољан да производи робу без неке минималне зараде. Ако цена робе не достиже производне трошкове и ако не обухвата поред тога још и уобичајену минималну добит, произвођач ће престати да производи. Са тога разлога се цена робе одређује по производним трошковима те робе код најнеповољнијег произвођача, и то по његовим трошковима повећаним уобичајеном зарадом“ (стр. 100—101).

Из ових последњих речи јасно се види да Др. Госар негира суштину раније своје субјективне теорије и прелази на становиште *quasi* — објективне теорије трошкова производње. Грубо емпиријска, теорија трошкова производње је један типичан *qui - pro - quo*. Она у ствари ништа не објашњава, ништа не решава: она само једне трошкове пребацује на друге, једне цене на друге — *ad infinitum*. Она нема полазне тачке, нема реалног ослоња у објективном закону вредности: зато лебди у ваздуху вртећи се стално у „зачараним круговима“.

Али је сва јаловост теорије трошкова производње у формулацији Др. Госара још јаче истакнута на видик него иначе. По Др. Госару, као што

смо видели, „цена се робе одређује по производним трошковима те робе код најнеповољнијег произвођача, и то по његовим трошковима повећаним уобичајеном зарадом“. И у заносу „проналазачког“ одушевљења, Др. Госар одмах узвикује: „Из овога нарочито се јасно види колико се ваљао Маркс кад је тврдио да је за вредност добара у размени одлучна просечна количина рада, који је у друштву потребан за производњу тих добара. Просечна количина рада, односно просечни производни трошкови, код вредности или тачније код цене робе уопште никада не долазе у обзир. Одлучни су једино највиши производни трошкови“ (стр. 101).

Да бисмо унели што више јасности у питање о коме је реч, навешћемо само један цитат који ће бацити потребну марксистичку светлост на збрку у коју се Др. Госар заплео: „Кад кажемо да се еспапи разних грана производње продају по својој вредности, то значи у ствари да вредности дотичних еспапа претстављају гравитациону тачку око које се цене окрећу и према којој се, осцилирајући, равнају. При томе ваља увек разликовати пијачну вредност од индивидуалне вредности појединих еспапа које производе разни произвођачи. Индивидуална вредност извесних еспапа може бити, на пример, испод пијачне вредности: то значи да је за њихову производњу потребно мање радног времена но што пијачна вредност изражава; индивидуална вредност других еспапа, међутим, биће изнад пијачне вредности. Пијачна вредност се може, с једне стране, сматрати као просечна вредност свих еспапа произведених у једној грани производње, а с друге стране као индивидуална вредност еспапа који се производе под просечним условима у дотичној грани производње и претстављају претежну масу производа дотичне гране. Само у изванредним случајевима еспапи произведени под најгорим или

најповољнијим условима одређују пијачну вредност, која управо претставља осцилациони центар за пијачне цене, које су исте за еспапе исте врсте. Ако понуда еспапа просечне вредности задовољава обичну потражњу, онда еспапи чија је индивидуална вредност испод пијачне вредности остварују екстра-профит, док еспапи чија је индивидуална вредност изнад пијачне вредности нису уопште у стању да остваре један део у њима садржаног вишка вредности. Еспап једне врсте по извесним одређеним ценама може на пијаци заузети извештај одређени простор. Тај простор, при промени цена, остаје исти само у том случају ако се цене повисе при мањој количини еспапа а снизе при већој количини еспапа. Ако је, међутим, потражња тако јака, да се не смањује кад се цене регулишу вредношћу еспапа произведених под најгорим условима, — онда ови еспапи одређују пијачну вредност. Ово је могуће само тада кад потражња превазилази обичну меру или кад је понуда испод обичне. Ако је маса произведених еспапа већа но што се може продати по средњој пијачној вредности, т. ј. ако је понуда већа од потражње, онда пијачну вредност одређују еспапи који су произведени под најбољим условима. Ови се могу тада продавати сасвим или приближно по својој индивидуалној вредности, док се може десити да еспапи произведени под најгорим условима не остваре чак ни трошкове производње („цену коштања”), а да еспапи произведени под просечним условима остваре само један део у њима садржаног вишка вредности. Што важи за пијачну вредност, важи и за цену производње, чим она, са јачим развојем капиталистичког начина производње, ступи на место пијачне вредности. Цена производње постаје центар око којег се окрећу дневне пијачне цене”.¹⁾

Држимо да је све ово тако јасно да је свако даље објашњење излишно.

¹⁾ С. Марковић, *op. cit.*, стр. 107—108.

Али све поменуте противречности у које се заплео ни мало не сметају Др. Госару — који је и сам једна „жива противречност” — да своја излагања триумфално заврши овим поразним закључком: „Из свега се овога види да је читава теорија о вишку вредности неисправна и непотребна. Самим тим пада цео економски систем марксизма” (стр. 101). „Али то још није све” — каже Др. Госар. Ако хоћемо да нам сва погрешност марксистичког система буде потпуно јасна, треба да себи предочимо још неке друге основне заблуде које је Маркс примио од класичне економске школе” (стр. 101). Др. Госар се, дакле, не задовољава тиме што је „оборио” цео економски систем марксизма: он хоће још и да га „дотуче”.

Да видимо сад које су то „основне заблуде” које је Маркс примио од класичне економске школе. Прва заблуда је у томе што се *газдовање* замењује *производњом*. И то „заменевање” је, по Др. Госару, управо „и одвело Маркса на странпутицу” (стр. 101). Али пре но што пређемо даље, биће потребно да учинимо две-три напомене историјског карактера. Познато је да епоха капитализма почиње са владавином *трговачког* капитала. Као теоријски израз друштвених односа за време владавине трговачког капитала јавља се у Политичкој економији меркантилизам, теорија која све економске појаве посматра са гледишта *размене, циркулације*. Маркс каже: „Прво теоријско обрађивање модерног начина производње... полазило је нужно од површних феномена процеса циркулације”.¹⁾ Затим: „Уосталом потпуно одговара буржоаском хоризонту, кад прављење послова преокупира целу главу, не да се у карактеру начина производње види основа њему одговарајућег начина циркулације, него обрнуто”.²⁾

Кад је, међутим, наступила ера *индустријског* капитализма, кад је капитал постао *организатор*

¹⁾ Kapital III, 1 Teil, S. 321.

²⁾ Kapital II, S. 88.

производње, онда је и Политичка економија постала теоријски израз нових друштвених односа: тако је постала *класична економска школа*, која је посматрала све економске појаве са гледишта процеса производње.¹⁾ Маркс нарочито истиче: „Права наука модерне Економије почиње тек кад је теоријско посматрање прешло са процеса циркулације на процес производње”. О значају производње као *примарног* момента у општем процесу репродукције материјалног живота биће још речи. Да се задржимо сад на „газдовању” Др. Госара. Др. Госар каже: „По себи, у својој битности, газдовање нема никакве везе са производњом. Можемо газдовати, и то веома успешно, иако уопште ништа не производимо (стр. 101). Примери: Продавац држ. срећака или трговац белим робљем могу газдовати, и то веома успешно иако уопште ништа не производе”. Да би своју мисао прецизирао, Др. Госар продужује: „Производња је само једно од најобичнијих сретстава којима се свет служи у своме газдовању; кад би производња уједно значила и само газдовање, онда предузимач не би газдовао, него би газдовали радници који раде у његовом предузећу” (стр. 101). Каква је дакле, разлика између газдовања и производње? Из горњих речи види се, пре свега, да предузимачи газдују, а радници производе (или у популарној варијанти: газде сладе, а радници раде!). Др. Госар идентификује у овом случају процес производње са самим процесом рада. Додуше, Др. Госар сматра и радника за газду који газдује својом злехудом надницом, баш као што капиталист газдује присвојеним продуктима туђега рада. Да би овај парадокс ипак ублажио, Др. Госар разликује „газдинства заснована у циљу зараде и потрошна газдинства” (стр. 166). У сваком случају газдовање претпоставља извесно богатство, извесну суму новца помоћу које се може „успешно газдовати”, а да се

¹⁾ Напомињемо да су овај посао делимично започели још физиократи.

ништа не производи. То би био не само случај *рентијера* него и свих *предузимаца* (индустриских капиталиста, трговаца), пошто ни они *лично* ништа не производе.

„Природно би било — вели Др. Госар — да економска теорија испитује по каквим правилима људи газдују и какве су економске и друштвене последице тога што људи своју робу и своју радну снагу нуде и продају другима или је траже и купују (цена, најамница), што новац на приплод улажу или га позајмљују (капитал, дивиденда, интерес, уопште дохотци од капитала). Уместо тога она се бави првенствено питањима о томе, како се разна добра технички производе, како (у промету) отичу и како се расподељују међу људе. При томе је, разуме се, нужно залутала у теорију о т. зв. *чиниоцима* производње (земљиште, капитал, рад) и морала је да се мучи *проблемом* о томе како ће се производ, односно његова вредност, моћи праведно да подели на оне чиниоце производње помоћу којих се до њега дошло” (стр. 102). Затим: „Овај проблем је био код *марксиста* од врло велике важности по уређење друштвених односа. Од његовог решења је зависило и уређење модерног најамног односа” (курзив наш). За марксисте, међутим, — и то зна сваки ко је изучио макар буквар марксизма — овај проблем „праведне” расподеле производа, односно његове вредности, на т. зв. *чиниоце* производње не само да није „од врло велике важности” него уопште није *никад ни постојао*; ниједном марксисту зато *никад* ни на памет није могло пасти да је „од његовог решења зависило и уређење модерног најамног односа”.

Др. Госар је *побркао* класичну економску школу (А. Smith) са марксизмом (што је за једног професора Економије прилична — *бламажа*), па је марксизму импутирао извесне проблеме за које у систему марксистичке Економије уопште нема места. Сем тога, Политичка економија се уопште не бави — а најмање првенствено! — о томе „како се разна до-

бра технички производе". То је ствар технологије. Марксистичка Економија „не проучава производњу као производњу, него друштвене односе између људи у процесу производње, друштвену структуру производње. Политичка економија не проучава, дакле, ствари него односе између људи или, у крајњој линији, између друштвених класа".¹⁾ То је једно. Поред тога, марксистичка теорија прихода нема ничег заједничког са теоријом т. зв. чинилаца производње. У најкраћим потезима марксистичко гледиште може се овако формулисати: „Капиталистима, сопственицима земље и радницима изгледају капитал, земља и радна снага као три различита извора њихових специфичних прихода: профита, ренте и најамнице. У ствари, капитал само присваја у облику профита један део вредности односно продукта годишњег рада, монопол својине земље присваја други део у облику ренте, а најамни рад трећи део у облику најамнице; сви ови приходи, дакле, потичу из једног истог извора: из целокупне вредности годишњег продукта који није ништа друго него материјализовани друштвени рад. Различити приходи су само различите категорије на које се дели једна иста супстанца: целокупна вредност годишњег продукта. Али носиоцима различитих функција процеса производње — ствар изгледа сасвим обрнуто: њима изгледа да капитал, земља и најамни рад нису извори помоћу којих се један део производње годишње вредности претвара у профит, други део у ренту, а трећи у најамницу; они замишљају да су капитал, земља и најамни рад стварни извори из којих потичу сви ови делови вредности (профит, рента и најамница), и из којих као из последњег извора потиче и сама вредност продукта. На овим самообманама заснована је теорија вредности вулгарне Економије која, у служби интереса владајућих класа, прокламује природну нуж-

¹⁾ С. Марковић, *op. cit.*, стр. 3.

ност и вечиту оправданост њихових извора прихода и такво схватање уздиже на висину догме".¹⁾

Исто тако је познато, наравно не Др. Госару, да за марксисте проблем *расподеле* (дистрибуције) не постоји као *засебан* проблем. „Односи расподеле у капиталистичком друштву очевидно су опредељени односима капиталистичке производње: однос између капитала и рада, који одређује читав карактер капиталистичког начина производње, опредељује и сам начин расподеле, т. ј. односе расподеле у капиталистичком друштву".²⁾ Зависност између начина производње и начина расподеле продукта *Маркс* је врло пластично формулисао у *Капиталу* речима: „Акумулација богатства на једном полу у исти је мах акумулација беде, мучног рада, ропства, незнања, бестијализирања и моралне деградације на супротном полу, т. ј. на страни класе која свој сопствени продукт производи као капитал. То је апсолутни, општи закон капиталистичке акумулације."³⁾ У истом смислу и *Енгелс* истиче на видик ту зависност наглашујући да очекивати од капиталистичког начина производње другу расподелу продукта, значи што и захтевати да се при електролизи воде не развија на једном полу кисеоник а на другом водоник.⁴⁾ На-

¹⁾ С. Марковић, *op. cit.*, стр. 153.

²⁾ *Op. cit.*, стр. 157.

³⁾ *Kapital*, I, S. 671; у хрватском преводу *Капитала* стр. 669.

⁴⁾ *Anti-Dühring*, 1878, S. 229. Док је овај наш рад био у штампи, изашао је у издању *Naučne Biblioteke* у Загребу превод *Anti-Dühringa*. Овај превод претставља велику добит за нашу научно-филозофску литературу. Осим *Рјазановљевог* предговора који је дат у почетку у опширнијем изводу, *Н. В.* је додала и *Коментар*е према издању *Маркс—Енгелсовог* института. Иако у *Коментарима* има и драгоцених обавештења, у њима су, нарочито у филозофским питањима, дошла до изражаја и *неисправна* схватања која су владала у *Маркс—Енгелсовом* институту, док су му били на челу *Рјазанов* и *Деборин* (до 1931). Остављајући да се на то вратимо другом згодом, не можемо а да, макар и на дохват, не укажемо да је, на пр., схватање *Закона природе*

супрот томе Др. Госар каже: „Први и најближи друштвено економски проблем јесте тај како ће се уредити приватно газдовање људи тако да сваки добије оно што му с правом припада”. С правом? Каквим правом? На чему се заснива то право? Шта је критеријум за одредбу тога права? Узалудна питања! Јер Др. Госару ни на памет не пада да та питања уопште и постави, остављајући свакако о томе бригу — провиђењу.

Али највећа, „управо основна заблуда коју је Маркс примио од тадашње економске теорије састоји се у једностраном посматрању и просуђивању економског живота и његових појава са некаквог објективног, *народно-економског односно друштвеног становишта*” (стр. 102). Др. Госар ипак допушта да „привредни живот у неком погледу има и друштвени значај и важност... Али за образложење основних привредних појава (као што су зарада, цена, најамнице, интерес, дивиденде као и уопште дохотци), то је сасвим безначајно.”⁵⁾ Јер они који

у Коментарима *неисправно* (правилна формулација овог проблема дата је у књизи С. Марковића: *Из науке и филозофије*; Београд, 1924); неправилно је истицати „осећајност као једно од основних својстава материје”; категорије *нежности* и *случајности* нису протумачене ни доследно ни јасно; и у питању *материја* има нејасности и несигурности; недовољно су истакнути битни моменти марксистичке теорије криза, и т. д. У преводу, нарочито у теоријским, филозофским одељцима, има прилично неправилности: *Grund* није *оправдање* него *разлог*; *Ausserung* није *израз* него *испољавање*; *Anlage* није *способност* него *диспозиција*; *Ein-sicht* није *разумевање* него *увид, увиђање*, и т. д.) Поткрала се једна врло крупна грешка. На страни 472 читамо: „Материја је уопће апстракција”. Ово поповско-идеалистичко схватање нема наравно ничег заједничког са филозофијом материјализма. Ми немамо при руци оригинал, али држимо да је ова круба грешка потекла из неразумевања познате Енгелсове мисли (из *Naturdialektik*): материја *уопште*, тј. материја *као таква* јесте апстракција (реч је, дакле, о општем појму материје), а то је нешто сасвим друго него: „материја је уопће апстракција”.

⁵⁾ За Др. Госара су, дакле, „основне привредне појаве” — дохотци!

газдују, ипак су најзад поједини људи. Они проузрокују својом привредном делатношћу понуду и тражњу, цену, најамницу, интерес, дивиденде, итд. Укратко, од њих потиче сав привредни живот, а и равна се, првенствено, по њиховим приватно-привредним гледиштима” (стр. 103).

Док је за марксисте *производња* еминентно друштвена појава која лежи у основи читавог друштвеног живота, дотле је, по Др. Госару *производња*, односно *газдовање*, дело „појединих људи”. Маркс је стално истицао друштвени карактер производње. „Индивиде које производе у друштву, па зато друштвено одређена производња индивидуа јесте наравно полазна тачка. Појединачни и осамљени ловац и рибар — припада уображењима (без фантазије) 18 века. Производња осамљених појединаца ван друштва је исто тако бесмислица као развитак језика без индивидуа који заједно живе и међу собом разговарају”.¹⁾ У малочас цитираним речима Др. Госара долази до изражаја крајње *индивидуалистичко* схватање привредног живота. Оно изражава *илузије* појединих капиталиста као да заиста „од њих потиче сав привредни живот”, иако су они у процесу производње, као бази читавог привредног живота, већ одавна постали сасвим излишни (пошто је њихова једина ранија функција организатора производње прешла потпуно на плаћено техничко особље). Исто тако је Др. Госар у заблуди кад тврди да се привредни живот „и равна, првенствено, по њиховом приватно-привредним гледиштима”. Управо је *обрнуто* тачно: не равна се привредни живот по њиховим гледиштима, него се њихова гледишта равају по привредном животу. Понуда и потражња, пијачне цене, конкуренција, итд. — све су то појаве које се одигравају *иза* леђа појединих капиталиста. У капиталистичкој производњи, чије је биће анархија, економски закони се

¹⁾ Zur Kritik der politische Oekonomie, S. XIII.

пробијају елементарном снагом, са слепом нужношћу природних закона који су потпуно независни од свести, воље и намера појединих капиталиста.

Ваља нагласити да је, по Др. Госару, само *приватна економија стварност*, док *друштвена економија* припада царству жеља. Само у оној првој владају *закони*, неумољиви, гвоздени, „природни”. Ова друга је, међутим, чисто *нормативног* карактера, као што ћемо још видети. Фетишизам „приватне привреде”, т. ј. индивидуалистичко-анархистичке капиталистичке производње избија и из ових речи Др. Госара: „Треба поново нагласити да стварно нема никакве *опште друштвене* или бар *народне* привреде у правом смислу речи. Људско друштво као целина никад и нигде не газдује. Исто то важи за поједине народе. Газдују само поједина лица као и поједине њихове организације и корпорације. Па и државно газдинство није народно. Оно се равна у главном по истим или бар сличним начелима и погледима, по којима газдују и сви људи уопште. И што год се држава (или ма која друга јавна корпорација, нпр. општина) у свом газдовању буде више удаљила од општих привредних начела, то ће она мање економски поступити, то ће рђавије газдовати” (стр. 260—261). Др. Госар, очевидно, историјске формације, као што су капиталистичко друштво и данашња држава, уздиже на висину *вечитих* категорија говорећи о људском друштву *уопште*, о држави *уопште*, итд. Он има право кад каже да у „модерном” друштву „и државно газдинство није народно”, али он греши кад мисли, упркос и теорији и пракси марксизма, да *тако* мора *вечито* остати.

Др. Госар, замерајући Марксу и то што „питању смотреног регулисања потрошње није ни придавао нарочиту важност”, додаје: „Ипак потрошња је та која одређује производњу као и њен правац” (стр. 103). Разуме се да Марксу ни на памет није падало да се бави „питањем смотреног регулисања

потрошње” у друштву у коме влада, и мора владати, *анархија* у производњи. Таквим *утопијама* се *Маркс* заиста није бавио, и то му служи на част. То је био проблем за *Fourrier*-а, *Proudhon*-а, проблем утопистичког или ситнобуржоаског социјализма. Научни социјализам са тим проблемом нема никакве везе. Али је *Маркс*, при свем том, савршено јасно истакао и *однос* потрошње према производњи и њен *значај* у општем процесу репродукције.

Само се по себи разуме да не би било ни *производње* кад не би било *потреба*. „Без производње нема потрошње, али без потрошње нема производње, јер би производња онда била бесциљна” — каже *Маркс*.¹⁾ У *Уводу Критике политичке економије* *Маркс* је дао једну сјајну анализу односа између производње, расподеле, размене и потрошње, схватајући ове као различите моменте једног тоталитета између којих постоји узајамно дејство као што је то случај код сваке органске целине. По *Марксу*, производња и потрошња јављају се као моменти једног процеса, чија је *полазна тачка* производња. Потрошња је један унутарњи моменат продуктивне делатности, али је ова продуктивна делатност *полазна тачка* реализације, па зато и *доминантни* моменат целог процеса репродукције. Сем тога, *Маркс* истиче да је „друштвена потреба” која регулише потрошњу „битно условљена узајамним односима разних класа и њиховим респективним економским положајем, нарочито: 1) односом целокупног вишка вредности према најамници, и 2) односом разних делова на које се разлаже вишак вредности (профит, интерес, рента, порези, итд.)”²⁾ Ето како је *Маркс*, углавном, гледао на потрошњу: као што се види, сасвим друкчије но што би то одговарало жељама Др. Госара.

Пошто је извршио овако „поразну” критику

¹⁾ Zur Kritik, S. XXIII.

²⁾ Kapital, III, 1 Teil, S. 160.

„основних пометњи и грешака марксистичке економске теорије”, Др. Госар се оборио, сасвим природно, и на социјалне конзеквенције ове теорије. Др. Госар их најпре — и то прилично тачно — формулише овим речима: „Потпуно збацивање капиталиста са власти и завођење диктатуре пролетаријата, а затим колективизација, односно тачније стављање целокупне производње у руке државе и укидање најамног односа” (стр. 105). Др. Госар признаје да је ово решење „лепо” и „логично”, па чак „с обзиром на основе које је Маркс имао”, и једино могуће решење „свих тешкоћа које су иначе до изнемоглости мучиле свакога онога који је озбиљно покушао да на основима класичне народно-економске теорије пронађе које друго издашно и изводљиво решење тих најтежих социјалних проблема модерног доба” (стр. 105). Али... додаје Др. Госар, сасвим исправно уосталом: „Ове идеје, разуме се, немају значај реформе у обичном смислу речи. Оне су у суштини револуционарне и комунистичке. Због тога се и не могу довести у склад са покретом који иде за реформом друштва на основу савременог друштвеног, а нарочито савременог економског живота”, т. ј. са реформом на бази приватне својине сретстава за производњу.

Прелазимо преко Др. Госарове критике економских основа хришћанско-социјалног покрета, јер у њој Др. Госар добрим делом само понавља оно што је већ рекао у својој критици економских основа марксизма. Ту он, на пример, поново подвлачи да „питање цена једино уистину влада читавом савременом привредом заснованом на размени”, а не „некаква објективна економска вредност” (стр. 108). Затим: „Цена је *понајчешће* унапред непозната и неодређена. Она се равна, као што смо видели по приликама на тржишту, а не по чиниоцима производње” (стр. 121, курзив наш). Ако се цена равна по приликама на тржишту, како је онда могуће да је тек „понајчешће” унапред непозната и неодре-

ђена? Зар не увек и *зашто* не увек? Од интереса је напоменути да Др. Госар најоштрије напада баш најјаче стране хришћанског социјализма, на пример: његову критику капитализма на основу објективне теорије вредности. Пошто је узео у одбрану интерес, дивиденде и уопште „дохотке без рада”, који су понајчешће објект напада од стране хришћанских социјалиста, Др. Госар „основно питање реформе модерног економског живота, кад се оно постави правилно”, формулише овако: „На који се начин може модерна привреда заснована на размени уредити тако да она у исто време кад служи приватној тежњи за што већом зарадом, ипак у пуној мери одговори и општим користима и потребама друштва?” (стр. 117). Главна замерка коју Др. Госар чини хришћанском социјализму састојала би се у томе што „он никад није добро схватио нужност да модерни економски живот мора бити упућен на зараду” (стр. 117). Јер, поучава своје раније другове Др. Госар: „Кад је тежња за што већом зарадом главни мотор целокупне привреде засноване на размени, онда не вреди жалити се на то, већ треба пронаћи сретство и путеве којима би се та тежња за зарадом могла управити таквим правцем да уједно служи и општем благостању”, т. ј. да буде и вук сит и јагањци на броју!

Зато Др. Госар завршује своју критику економских основа хришћанско-социјалног покрета овим саветом: „Спас хришћанско-социјалног покрета је једино у томе да потпуно одбаци свој досадашњи економски основ и да стане на реално тло модерног економског живота”, т. ј. да призна светињу капиталистичке експлоатације. И Др. Госар је у праву: он хоће да истера на чистину хришћанске социјалисте који се често у критици капитализма толико заборављају да потсећају на комунисте! (то се, на пр. дешавало и једном од најзначајнијих претставника хришћанског социјализма у Словенској, *Dr. Krek-u*). Др. Госар хоће да учини крај тој

дволичности и поставља проблем: или марксизам или капитализам. И дилема се заиста тако и поставља.

VII

Прелазећи на анализу „привреде засноване на размени уопште“, Др. Госар помиње како је после *натуралне* привреде, захваљујући све већој подели рада, дошла „новчана привреда, односно привреда заснована на размени“, другим речима *производња еспапа*, која се постепено развила у модерну *капиталистичку производњу* (или, како то Др. Госар каже: „привредни капитализам“, стр. 132). Карактеришући ову производњу, Др. Госар углавном правилно каже: „Данас више ни непосредна ни главна намера производње није у томе да служи подмиривању људских потреба. Непосредна и главна намера производње јесте да донесе више користи у новцу него што износе трошкови производње. Подмиривање људских потреба, стварних и уображених, опште признатих и непризнатих, јесте само њен другоразредни, посредни циљ (стр. 133). Др. Госар затим, још једном више, истиче потребу „доследног разликовања између приватне привреде и њених циљева и т. зв. народне привреде и њених (народно-привредних односно опште друштвених) проблема, наглашујући опет „да народна привреда у правом смислу речи стварно не постоји“, о чему ће још доцније бити речи. Др. Госар чини све ово због тога, што се „најважније појаве привреде засноване на размени, на пр., цене, најамнице, интерес као и уопште сав т. зв. механизам размене... могу објаснити на прилично прост начин, одмах чим их себи предочимо онако како су оне у ствари постале, т. ј. као производ и природну последицу приватно-привредне људске делатности. Чим будемо покушали да их протумачимо са некаквог народно-економског гледишта, одмах ћемо наићи на саме нерешиве проблеме“ (стр. 140).

Приказујући механизам размене, Др. Госар развија своју последњу мисао на овај начин: „Из приватно-привредне делатности појединаца као и разних њихових привредних организација и корпорација проистичу неке економске појаве нарочите врсте и од посебног значаја, које саме по себи не припадају више приватном газдинству и његовој битности. У тој групи треба пре свега поменути цене, најамнице и интерес. Те појаве настају некако у средини између разних приватних газдинстава. Стога их можемо назвати и... међугаздинским појавама“ (стр. 141).

Као што се види, пошто је најпре констатовао да су цене, најамнице и интерес „производ и природна последица приватно-привредне људске делатности“, сад нам наједанпут објављује да су цене, најамнице и интерес управо такве појаве „које саме по себи не припадају више приватном газдинству и његовој битности“! Морамо додати да нам се чини да је ова контрадикција оригинални трибут Др. Госара систему контрадикција који се општим именом зове вулгарна Економија.

За марксисте су све економске категорије, па и цене, најамнице, интерес, итд., само теоријски израз капиталистичких односа производње. А како нам Др. Госар објашњава ове категорије? „Да на пример размотримо цене. Ниједан произвођач ни продавац не траже за своју робу неку одређену цену ради цене саме по себи. Напротив сваки жели да прода своју робу јефтиније, јер би тиме себи привукао нове купце. Никома није стало до тога да за своју робу наплати неку баш одређену цену, већ му је једино стало да у целини заради што је могуће више. Свагдашња цена робе једино је *посредна* последица понуде и тражње те робе“ (стр. 141). Цена, дакле — још једном понавља Др. Госар — није ништа одређено, она лебди у ваздуху као неки фантом, али од тог фантома ипак зависи да ли ће се постићи сасвим одређени циљ сваког ка-

питалиста: „да се заради што је могуће више”. Шта треба, међутим, да значи да је цена само „*посредна* последица понуде и тражње” — ми нисмо у стању, ни поред најбоље воље, да схватимо смисао тих речи, ако оне уопште имају смисла. За нас марксисте *однос* између понуде и потражње ништа не *објашњава* нити може *објаснити*, све док се не зна база на којој се тај однос развија. А ту базу претставља објективни закон вредности.

Др. Госар наставља: „То исто важи у потпуности и у погледу најамнице. Ниједан послодавац не плаћа своје раднике рђаво стога што он то тако хоће од самог почетка. Напротив сваки би желео, бар уопште узев, да своје раднике награди добро... Ако су најамнице и поред тога ниске, онда то долази стога што сваки послодавац хоће да заради што је могуће више.¹⁾ Ово је разлог зашто неће, а више пута и не може, да своје раднике боље награди. Тога ради висина радничке најамнице, исто тако као и висина цене ма које друге робе, јесте једино посредна последица понуде и тражње робе односно радне снаге. Ово исто у свему важи најзад и у погледу интереса односно каматне стопе” (стр. 141).

Врло наивна, али не посредна него непосредна апологија капиталистичке класе!

Резимирајући ова своја схватања, Др. Госар каже: „На тај начин све најважније појаве привреде засноване на размени показују нам се као нешто чисто посредно што нико непосредно не жели, али што се посредно проузрокује због приватно-привредне делатности коју свако смотрено врши и свесно хоће” (стр. 142). Док нас је раније уверавао не само да „сав привредни живот” потиче од газда-капиталиста, него се „и равна првенствено, по

¹⁾ Дакле: реална воља „да заради што је могуће више” потискује имагинарну жељу „да своје раднике награди добро”. Кратко и јасно!

њиховим приватно-привредним гледиштима”, сад одједном признаје да су „све најважније појаве привреде засноване на размени... нешто чисто посредно што нико непосредно не жели”, па дакле ни газде, јер се *иза* њихових леђа и *изван* њихове главе стварају материјални закони капиталистичке производње према којима газде као појединци остају потпуно немоћни.

Др. Госар не увиђа да је овде по среди једна *иманентна противречност* капиталистичког система производње, која се не може ескамотирати никаквом *солидаристичком* фразеологијом (и која се може решити једино конкретном дијалектичком негацијом одговарајућег привредног система), па зато долази до овог *апсурдног* закључка: „Поједине групе и сталежи могу тај привредни поредак да искористе за себе. Али као целина, као систем он је изграђен на људској сарадњи уопште. Без добровољне сарадње људских маса не би могла увести тај привредни систем ни држава ни ма која снажна група капиталиста, а још би мање ове могле наметнути томе систему било које друге законе развитака и напретка” (стр. 142).

Једно скроз антиекономско, антиисторијско и антинаучно тврђење!

Истичући *зарађивање* као основно начело приватне привреде засноване на размени, Др. Госар каже: „Новац, односно што више новца — то је постало природна и нужна крилатица, природно и нужно начело целокупног модерног приватно-привредног мишљења и делања”. После ове тачне констатације, која се, наравно, односи на капиталистичку класу и њене адвокате, Др. Госар неколико пута понавља како „модерни човек никад не обилује у новцу”, како „нико никада нема сувише новца” (стр. 154), па дакле ни Рокфелер, ни Форд, ни Рочилд, сем ако они случајно не спадају у — „модерне људе” Др. Госара! У претерано ревносној одбрани капитализма Др. Госар се и овде „мало” пребацио!

Пошто је више пута подвукао да је „непосредни циљ модерне привреде новац, и то што више новца” (стр. 156), било је очекивати да ће нам Др. Госар изложити, макар коју, теорију новца, да образложи овај „централни појам све привредне делатности”. Али узалуд! Уместо тога, он просто каже: „Новац можемо стећи радом, т. ј. да га зарадимо или можемо га стећи у размену за најразличитија природна или вештачка произведена добра. Понајчешће служи тој сврси обоје заједно, рад и разна друга природна и вештачка сретства или — као што их ту обично зовемо — капитал” (стр. 157). Шта је новац, о томе Др. Госар уопште не говори, али нам је овде дао прву дефиницију капитала: то су „природна и вештачка сретства”.¹⁾ Али, ако нам није објаснио шта је новац, рекао нам је — homo practicus! — како га можемо стећи. Елем: можемо га „стећи радом т. ј. да га зарадимо” или „можемо га стећи у размену” за — капитал. Новац добијамо у размену за капитал, а капитал у размену за новац. *Новац је капитал, капитал је новац! Circulus vitiosus!*

Иако су то две разне категорије, Др. Госар и у даљем излагању потпуно идентификује новац и капитал. На пример: „сретства зарађивања увек значе само одређену суму новца или ... капитала” (стр. 163). Затим: „процена свих најразличитијих привредних сретстава у новцу или капиталу” (стр. 164). Па онда: „претварање сретстава за зарађивање у новац односно капитал (стр. 175). Најзад, то идентификовање имамо и у Др. Госаровој дефиницији капитализма: „Пошто су у данашњем привредном систему сва сретства за зарађивање — изузев једино властити лични рад газде — само сума нов-

¹⁾ На другом месту, говорећи о производним сретствима, у које убраја и капитал, Др. Госар каже: „Под капиталом разумемо т. зв. „произведена” продукциона сретства, на пр. фабрике, машине, разно оруђе, полупрерађевине, и т. д.” (стр. 286). Препотопска дефиниција!

ца, само капитал,²⁾ отуда тај систем добија његов данас најобичнији назив — капитализам” (стр. 175).

Маркс је, као што је познато, проучавајући динамику вредности, анализирајући разне облике вредности, њихову генезу и трансформацију, показао како се *нужно* долази до новца као општег еквивалента вредности. Категорија новца добија се као *нужан* резултат кретања унутарњих противречности еспапа као вредности и употребне вредности. Марксова теорија новца је једина научна теорија новца, јер се у њој најпотпуније огледа *цео* развита одговарајућих друштвених односа како *просте* производње еспапа тако и модерне капиталистичке производње.

Капитал је, међутим, по Марксу, *вредност* која доноси *вишак вредности*: то је један историјски друштвени однос производње који се изражава у стварима.³⁾ „Капитал није ствар, него један одређени друштвени, једној историјској друштвеној формацији припадајући однос производње, који се претставља у једној ствари и тој ствари даје специфично друштвени карактер. Капитал није сума материјалних и произведених сретстава за производњу. Капитал, то су у капитал претворена сретства за производњу, која су по себи исто тако мало капитал као што су злато или сребро по себи новац”.⁴⁾ Да наведемо још и ове Марксове речи: „На који начин извесна количина еспапа, прометних вредности, постаје капитал? На тај начин што се она као самостална друштвена сила, т. ј. као сила једног дела друштва одржава и увећава *разменом са непосредном, живом радном снагом*. Класа која нема ничега сем способност за рад, нужна је претпоставка капитала. Господарство нагомиланог, прошлог, реализо-

²⁾ Пошто је и радна снага сретство за зарађивање, то и она спада у — капитал! На тај начин су и радници — капиталисти!

³⁾ С. Марковић, *оп. cit.* страна 26—28.

⁴⁾ Маркс, *Kapital* III, 2 Teil, S. 349.

ваног рада над непосредним, живим радом прави од нагомиланог рада капитал. Капитал није у томе што нагомилани рад служи живом раду као сретство производње. Он је у томе што живи рад служи нагомиланоме, да одржи и повећа своју прометну вредност”.¹⁾

По Марксу, као што је познато, свака сума новца није и не може бити капитал. Пре свега, новац као сретство циркулације, новац који, на пример, радник троши на куповину животних намирница није капитал. Сем тога, да би на једном датом ступњу развитка капиталистичке производње новац могао функционисати као капитал потребно је да достигне извесну одређену величину, јер се тек на извесној висини врши прелаз из квантитета у квалитет, т. ј. новац постаје капитал. Исто тако је познато да су за претварање новца у капитал потребни извесни претходни историјски услови. Ти услови нису дати са циркулацијом еспапа и новца. Капитал постаје тек онда кад сопственик сретстава за производњу и животних намирница нађе на пијаци слободног радника који продаје своју радну снагу као једини еспап којим располаже. Ти услови под којима се новац претвара у капитал отварају нову епоху капитализма.²⁾

Да се вратимо сад опет Др. Госару. Не спорећи да је „профит врховни закон целокупне делатности модерне привреде” (стр. 160), Др. Госар налази „да би се ипак варао онај који би сматрао да је зарађивачки карактер модерне привреде засноване на размени једини, или бар главни извор невоља данашњег социалног питања”. По Др. Госару, „стварни узрок треба тражити у недостатку смотрених и издашних економско-политичких и социално-политичких мера помоћу којих би се зло са-

¹⁾ Најамни рад и капитал. Превод Д. Туцовића, Београд, 1907, стр. 34.

²⁾ Марковић, *op. cit.*, стр. 31—32.

трло у корену, или помоћу којих би се благовремено паралисале зле последице зарађивачког карактера модерне привреде” (стр. 160). Није, дакле, крив капиталистички начин производње: узрок „невоља данашњег социалног питања”, како то Др. Госар каже (као да се ради о „невољама” једног питања а не радних маса), лежи на сасвим другој страни, и решење ваља тражити у сасвим другом правцу. У којем? Читаоци већ погађају: наравно, у правцу фашистичке реформе друштва, која треба „чаробном палицом” да одстрани све „зле последице” а да остави извор из којег оне нужно проистичу.

Ово своје гледиште Др. Госар подвлачи и приликом говора о периодичним привредним кризама, које он, наравно, не сматра специфично капиталистичким појавама, као што ми марксисти тврдимо. Беспослица је, на пр., по Др. Госару, само „неизбежна последица непрекидних промена на тржишту рада”, а не, као што ми марксисти кажемо, неизбежна последица капиталистичког начина производње. Др. Госар, наравно, не прави никакву разлику између коњунктурелне беспослице, која је редовни пратилац периодичних криза, и данашње структурелне беспослице (органске, хроничне) која потиче из послератних промена саме структуре капиталистичке привреде (техничка и организациона рационализација). Као типична појава капиталистичке привреде у монополистичкој фази њеног развитка, структурелна беспослица је независна од капиталистичког циклуса (осредња живост, просперитет, хиперпродукција, криза, стагнација): структурелне промене капиталистичке привреде избациле су из процеса производње и учиниле излишним армије радника које више никакав полет, ни највиша коњуктура, није у стању да запосли. У томе и лежи специфична разлика између обичне коњунктурелне беспослице предратне периоде и данашње структурелне беспослице. И зато као крвава иро-

нија звучи кад Др. Госар као пример „исправног разумевања улоге капиталистичког предузимача и његових друштвено-привредних функција и могућности” наводи — *Форда и Бату*, двојицу од најсвирепијих експлоататора радничке класе.

Говорећи о садашњој привредној кризи, Др. Госар каже да „њен извор треба тражити пре свега у хиперпродукцији сировина и других производних сретстава”. Треба, међутим, рећи: у хиперпродукцији еспапа уопште, а не само појединих категорија.¹⁾ Како је дошло до хиперпродукције? „Ту хиперпродукцију — каже Др. Госар — проузроковала је у највећој мери политика цена картела, трустова и сличних монополских привредних организација” (стр. 189). Ово гледиште је савршено погрешно. Хиперпродукција је неизбежна последица *анархије* која влада у капиталистичкој производњи. Основни узрок кризе није у политици цена картела него у *унутарњој противречности* између социјалног карактера производње и индивидуалног начина присвајања. На бази ове основне противречности капиталистичке производње развија се нужно све већа супротност између произвођачке и потрошачке способности капиталистичког друштва. И садања криза, уколико је цикличног карактера, само је експлозивна манифестација тога јаза између произвођачке и потрошачке способности капиталистичког друштва. „Последњи разлог свих стварних криза остаје увек сиромаштво и потрошачко ограничење маса према нагону капиталистичке производње да продуктивне снаге тако развија, као да њихову границу чини само апсолутна потрошачка способност друштва”.¹⁾

Данашња светска економска криза, поред низа заједничких црта са ранијим периодичним кризама, разликују се од њих, пре свега, по обиму, дубини

¹⁾ Хиперпродукција у данашњем друштву значи да је произведено више еспапа *но што пијаца може да апсорбује*.

¹⁾ Marx, Kapital, III, 2 Teil, S. 20.

и дужини трајања. То потиче отуда што се данашња криза развија на бази *опште кризе капитализма* која је отворена светским ратом и руском револуцијом и која је, насупрот цикличким кризама, перманентна и безизлазна. По себи се разуме да Др. Госар и не помиње *општу* кризу капитализма, али његов немачки колега професор *Рерке* ипак зато каже: „Ваља признати да није по среди обична криза у оквиру система него криза самог система”¹⁾

Садашња *индустријска* криза у знатној мери је потенцирана *аграрном* кризом која се може сматрати као саставни део опште кризе капитализма. Индустријска и аграрна криза се узајамно прожимају и погоршавају: стално опадање потрошачке снаге сељачких маса погоршава индустријску кризу, док опадање потрошачке снаге већине варошког становништва заоштрава аграрну кризу. Сељак продаје јефтино своје производе, а плаћа скупо индустријске артикле чији пад цена задржавају моћне организације монополистичког капитализма (картели, трестови) док истовремено обарају цене аграрним производима које купују као сировине или помоћне материје. „Маказе” између цена индустријских и аграрних производа још увек се отварају на штету аграрних произвођача. Поврх свега тога, редукција надница и порески терети, непосредни и посредни, убрзавајући процес осиромашавања маса, стал-

¹⁾ Једну од најбесмисленијих верзија о узроцима данашње кризе чули смо на предавању које је у Сарајеву (јуни 1934) одржао вођ т. зв. етичког покрета *М. Видовић* о теми *Разум и срце*. У предавању, у коме се игнорира наметала са ароганцијом, Видовић тврди да је узрок данашње кризе у банкротству — разума. По Видовићу, у данашњем друштву влада разум, па је он довео и до данашње кризе која значи банкротство разума. Из кризе се не може изићи под владом разума коју треба дефинитивно ликвидирати. На место владавине разума Видовић захтева владавину — срца, и указује отворено на спасоносни пример — Хитлера! Борба против рационализма уопште лежи у основи сваке фашистичке идеологије.

но смањују њихову потрошачку снагу и заштрављају кризу.¹⁾

Насупрот марксистичкој теорији криза, т. ј. упркос истини, јер је марксистичка Економија само адекватни израз динамике капиталистичке производње, Др. Госар каже: „Варао би се онај који би мислио да су такве појаве капиталистичке привреде неизбежне и да спадају у њену битност. У ствари, као што сам већ рекао, све ово је једино последица непостојања довољних привредних и социјално-политичких мера, којима би организовано друштво, у првом реду држава, настојавало да нико не може безобзирно искоришћавати свој повољни положај на рачун радника и конзумента. Наиме ради се у ствари о томе да се ток и развитак капиталистичке привреде — иако је по својој природи нужно упућен на зараду — потчини уједно и гледиштима и интересима друштва” (стр. 190—191). *Ceterum censeo*: није крив капиталистички начин производње!²⁾ Капитализам је ипак „најбољи од свих могућих светова”. Треба га само мало фашизирати! Јер су ова последња схватања Др. Госара не само по форми него и по садржини типично фашистичка. Није крив капитализам, него злоупотребе капитализма које врше капиталисти. *Ergo*: треба са-

¹⁾ Светска економска криза траје већ пету годину. Волумен индустријске производње достигао је минимум у 1932 год. У 1933 год. индустријска производња у главним капиталистичким земљама (Америка, Енглеска, Немачка, Француска) показује извесно побољшање, тако да се може рећи да тамо стојимо пред прелазом од кризе ка стагнацији; али без икаквог изгледа на какву већу живост или просперитет, јер се општа криза капитализма стално погоршава и удубљује.

²⁾ Карактеристично је за буржоаске економе, чији је задатак да по сваку цену оправдају систем капиталистичке производње, да „недостатке система претстављају као недостатке који потичу из људске психе, из слабости људског предвиђања и прорачуна, као недостатке који нису условљени капиталистичким системом него карактером људске природе” (Grossmann).

мо капитализам спасти од — капиталиста, па ће све добро бити! Сем тога, и борба против картела као узрока привредне кризе карактеристична је за све фашистичке покрете — док не дођу на власт. Фашистичка борба против картела има за циљ да одврати пажњу маса са главног узрока њихове беде: самог начина капиталистичке производње, и канализује њихов револт у правцу фашистичке реакције.¹⁾ И марксисте се, наравно, боре против картела и трестова, али не за предмонополистички капитализам („слободну трговину”) нити за државни капитализам, него за — социјализам. Проблем се не решава враћањем уназад, него прелажењем преко монополистичког капитализма, који је последња форма његове егзистенције, у — социјализам.

У тежњи да одбрани капитализам по сваку цену, Др. Госар не преза ни од комичног покушаја да докаже да између садашње капиталистичке привреде и „комунистичке привреде” — нема велике разлике! „Између друштвено-привредних проблема данашњег капиталистичког привредног система и некаквог идеалног привредног система комунистичког ни из далека нема тако велике разлике као што би се у први мах могло помислити”. (стр. 194). Пре свега, Др. Госар не прави разлику између социјализма и комунизма. Он говори о „комунистичкој привреди” а мисли у ствари на социјалистичку привреду. Треба знати да је социјализам само прва етапа на путу ка комунизму, како су то формулисали творци научног социјализма.²⁾ Али, упркос Др. Госару, и разлика између капиталистичке и социјалистичке привреде је огромна: битна карактеристика капиталистичке привреде јесте приватна сво-

¹⁾ Ту исту класну позадину има и реакционарни антисемитизам.

²⁾ Тек у комунизму биће остварен принцип: „сваки по способности, сваком по потреби”, док се у социјалистичком друштву радници награђују према раду. (Мах).

јина сретстава за производњу, а битна карактеристика социјалистичке привреде јесте *колективна својина сретстава за производњу*. Може ли уопште бити *веће* разлике? И из те *фунадаменталне* разлике нужно проистичу и два *сасвим различита* друштвена система. Ситнобуржоаска *ограниченост* која у *анархији* капиталистичке производње гледа вечити и неодољиви *природни закон*, као и *фетишизам капиталистичког начина производње* уопште долазе до најпунијег изражаја и у овим речима Др. Госара: „Јасно је да ниједан човек ни било који друштвени орган ма како он био састављен, неће моћи свестрано и објективно водити рачуна о свима привредним потребама и могућностима у тој мери да успех његовог привредног вођства бар приближно одговара општим друштвеним потребама и користима. Ово просто прелази природне људске способности и подобности” (стр. 194). И ово је написано после скоро 100-процентног успеха првог петогодишњег плана и у доба успешног извођења другог.

VIII

Др. Госар се опет враћа на *механизам размене*, па и ми с њим. Др. Госар не престаје понављати, с правом уосталом, да је „тежња за што већим профитом битан знак, основно начело целокупне модерне привреде”, да се „поменуто начело јавља као неизбежан, управо битан и основан, елеменат модерне привреде уопште” (стр. 196). Али Др. Госар греши кад тежњу за што већим профитом, која доминира *капиталистичком производњом*, уздиже, са *Sombart-ом*, на висину једног *природног принципа* („Erwerbsprinzip”). „Све је то тако и друкчије и не може ни да буде”, кад човек стоји на гледишту „природне нужности и вечите оправданости” — капиталистичког друштва.

„Под механизмом размене — каже Др. Госар — разумемо природни, или ако хоћемо законити,

ред неких појава своје врсте у привреди заснованој на размени или тачније међугаздинских појава које проистичу посредно из приватне људске делатности у циљу зараде. Најважније такве појаве јесу *цене* (а међу разним врстама цена нарочито најамница обичног неизученог радника) као и *интерес* (односно тачније, *каматна стопа*)” (стр. 196). Тежиште разумевања модерног привредног живота не налази се, по Др. Госару, у сфери производње него у механизму размене, у сфери циркулације, као што мисле и сви остали теоретичари вулгарне Економије. *Маркс* је, међутим, још у *Беди филозофије* рекао: „У принципу и нема размене производа, већ размене радова који суделују у производњи. Од начина размене производних снага зависи и начин размене производа. Уопште, начин размене производа одговара начину производње. Промените последње, тиме ће се прво променити. И тако ми видимо у историји друштва, да се начин размене производа управља према начину њиховог произвођења”.¹⁾

За Др. Госара, међутим, „механизам размене чини некакав костур целокупног привредног живота заснованог на размени. То је онај поредак који влада целокупном привредом заснованом на размени, то је онај оквир који обухвата свеколике важније појаве привреде засноване на размени и који им одређује њихов обим као и правац њиховог развитака” (стр. 142). Тек сазнање овог механизма размене „пружа јасан поглед у суштину модерног привредног живота, тек оно нам расветљава његове најважније друштвено економске појаве и проблеме” (стр. 142).

О ценама је већ довољно било речи. Али Др. Госар „до изнемоглости” понавља: „Цене су најзначајнија, управо централна појава модерне при-

¹⁾ Издање књижарнице „Светлост”, превод Б. Масларића, Београд, 1934, стр. 86.

вреде засноване на размени" (стр. 203). Ми већ знамо да је ово *површно* схватање улоге и значаја цена карактеристично за вулгарну Економију уопште. Марксистичка Економија никако не потцењује значај цена за капиталистичку привреду. Истичући да су цене *изведена* категорија (новчано име за *вредност* еспапа која је *примарна* категорија Политичке економије), марксизам истиче и то да се вишак вредности, који се *ствара* искључиво у процесу производње, *реализује* тек у сфери циркулације, тако да од постигнутих цена управо зависи степен реализације вишка вредности садржаног у еспапу. Отуда цене, управо цене производње играју заиста улогу *регулатора* капиталистичке производње. Зато је *пијаца* главна *јабука раздора* између капиталиста разних држава.

Излажући „правила о ценама” — на бази једне мешавине од теорије трошкова производње и теорије граничне користи („аустријска школа”) — Др. Госар каже: „Прво и најопштије правило у погледу цена јесте да свака цена или јасније цена сваке робе треба да покрива све трошкове производње и продаје те робе, а поред тога треба да обухвати бар још неку минималну зараду која је свуда у привреди уобичајена. Ова уобичајена зарада претставља награду за рад или накнаду за инвестирани капитал (интерес)” (стр. 205). Јасно је да се једна цена ниуколико не *објашњава* тиме што се своди на *збир других цена*, као што то чини теорија трошкова производње; сем тога, шта је то „минимална зарада која је свуда у привреди уобичајена”? Кад Др. Госар каже да „ова уобичајена зарада претставља награду за рад или накнаду за инвестирани капитал”, он тиме само понавља да ранијој суми цена („трошковима производње”) треба додати још цену газдиног рада („Награда за рад”) или цену инвестираног капитала („интерес”). *Circulus vitiosus* — остаје у пуној снази, јер *објашњавати* цену ценама значи пресипати из шупљег у

празно. Ова „објашњења” потсећају на оног „мудрог” лекара који је забринutoј мајци рекао: „Ваша кћи је болесна зато што се разболела”.

При свем том Др. Госар и овом приликом наглашава *субјективни* карактер цена: „ипак су само купци односно конзументи (потрошачи) робе ти који у крајњој линији имају најодлучнији утицај на висину цена” (стр. 210). Конзументи, наравно, одлучују, и то у „првом реду”, и о *трошковима производње*: „Из свега овога видимо јасно да ће једино купци односно тачније конзументи моћи коначно да одлучују о цени робе. Произвођачи односно понуђачи робе долазе при томе у обзир једино утолико уколико цена робе мора у сваком примеру покривати све трошкове производње и продаје те робе. Колико сви ти трошкови укупно имају да изнесу, то зависи у првом реду од конзументата односно од тога колико они хоће односно могу да плате за неку врсту робе” (стр. 212). Сва наивност овог субјективистичког схватања цена избија баш из примера који наводи Др. Госар: „Ако данас плаћамо за килограм мяса од прилике четири пута више но за килограм брашна, онда је то стога што су и последњи најсиромашнији купци мяса још увек вољни да за њега плате толику цену” (стр. 212). Држимо да је, после свега што смо већ раније рекли о овом апсурдном схватању, сваки коментар излишан.

Наглашујући да су *најамнице* за послодавца „исто тако трошак као што је трошак и оно што он издаје за сировине, полупрерађевине, разно оруђе, машине, кирију, и т. д.”, Др. Госар каже: „Као што се он стара и мора се старати, да набави потребне сировине, полупрерађевине, оруђа, машине, и т. д. што јефтиније и да их што економније искористи, исто тако он пази и мора пазити да не изда и за туђу радну снагу више но што је потребно, као и да је што целисходније упосли и употреби” (стр. 222). А из искуства знамо да је то „потребно” — по нахођењу послодаваца! — управо то-

лико да радник скапава од глади, као што „целисходна употреба” радне снаге не значи ништа друго него најсвирепију експлоатацију. Др. Госар се буну против тога да се од послодаваца тражи „да своје раднике не награђује првенствено по тржишним, т. ј. привредним приликама, већ по другим, на пр. социалним или хуманитарним обзирима”, јер је то — наглашава Др. Госар — „са економског гледишта сасвим немогуће”. (стр. 223). Кад се има у виду да се под маском „економског гледишта” крију само *интереси послодаваца*, тек онда горње речи добијају значај најнепосредније заштите капиталиста против радничке борбе за повећавање надница.

Познато је да и марксистичка Економија није заснована ни на каквим *етичким* принципима (она је само верно *огледало* капиталистичке производње), али је зато *Маркс* први дао једну *рационалну* теорију најамнице, у којој је „први пут најамница претстављена као ирационална форма у којој се јавља један иза ње скривени *однос*”.¹⁾ По *Марксу*, вредност радне снаге, као и сваког другог еспапа, одређује се друштвено-потребним радним временом за њену производњу. То значи да је вредност радне снаге одређена вредношћу животних намирница потребних за одржање живота сопственика радне снаге. Али је *Маркс* решио и загонетку стварања вишка вредности на тај начин што је открио да је радна снага онај чаробни еспап чија потрошња значи стварање вредности, па и вишка вредности. Радна снага је еспап чија дневна употреба ствара већу вредност од њене сопствене дневне вредности: „околност која је нарочита срећа за купца али није никаква неправда према продавцу”. *Најамница* је, међутим, само цена радне снаге; то значи: вредност радне снаге изражене у новцу, новчани облик вредности радне снаге.¹⁾

¹⁾ Briefwechsel zwischen Engels und Marx, Stuttgart, 1921, IV. Bd. S. 6.

¹⁾ С. Марковић, *op. cit.*, стр. 31—32, 39, 58.

По Др. Госару, као што смо већ и раније поменули, и *радник* спада у *газде*, јер и он *газдује* својом надницом. То је оно што Др. Госар зове *потрошно газдинство*. Иако је ова генерализација појма *газде*, на бази једне *вербалне* аналогije, управо смешна, још је смешније кад Др. Госар — да би аналогiju извео до краја! — покушава да покаже како и у овим потрошним газдинствима може бити говора о *добити* (профиту). Како је то збиља могуће да радник, „газдујући” својом крваво зарађеном надницом, ипак постиже неку *добит*? У чему се састоји та *добит*? Ми смо већ раније имали прилике да нагласимо да је *новац* који радник прима у виду наднице и троши на подмирење својих потреба само *сретство циркулације* а не *капитал*, па зато не може бити ни речи о томе да се трошењем новца као сретство циркулације може стварати *добит*. Али Др. Госар не разликује ове битно различите функције новца: за њега је *сваки* новац капитал, па зато и сваки радник *газда*! Чујмо Др. Госара: „Кад радник, на пр. купи новцем, који је у току недеље зарадио, храну и одело за себе и своју породицу, он то чини јер поменуте намирнице цени више од новца који мора за њих да да, а сразмерно више и од свих других предмета које би иначе могао да набави. У противном случају он би набавио нешто друго или чак уопште не би новац трошио већ би штедео.”²⁾ Он поступа тако јер се од тога нада највећој користи, највећем субјективном уживању које зарађеним новцем уопште може постићи. Колики је међутим *вишак тога уживања изнад жртве* која је за радника скопчана с тим што издаје свој тешко зарађени новац, колика је његова *добит*, — то не знамо и не можемо знати. *Извесно* је једино да је то нешто *чисто лично*, дакле *субјективно*, што се *тачно* не може *реално* претставити” (стр. 228, курсив наш). Насупрот овоме, и сам

²⁾ А од чега би живео, молимо?

Др. Госар истиче да је код газдинства заснованих у циљу зараде *добит*, која се постиже, увек само сума новца, другим речима: „зарада је овде нешто сасвим одређено и објективно” (стр. 228).

„Добит у цитираном случају *радничког* потрошног газдинства претставља, дакле, „вишак уживања изнад жртве” (хедонистичко објашњење!), „нешто чисто лично, субјективно, што се тачно не може реално претставити”, док у *капиталистичком* случају *добит* увек претставља само суму новца, дакле „нешто сасвим одређено и објективно”. Као што се види, разлика између радничке „добити” и капиталистичке *добити* је сасвим „ситна”: то је разлика између једне Др. Госарове празне апстракције, *фикције* („вишак уживања над жртвом”, нешто што ни субјективно не постоји) и сасвим *реалне, опипљиве* суме новца која претставља згуснуту крв и зној радника! Ето како изгледа „објективност” и „непристрасност” буржоаске Политичке економије!

Сасвим у духу општег униформисања (*Gleichschaltung!*) свих, и најразличнијих, економских категорија, Др. Госар развија и једну немогућу *теорију доходака*. По Др. Госару, све врсте доходака су у ствари само *цене*. И то важи не само за дохотке „који се састоје из куповне цене за продати производ или израђевину, него и закупнине, кирије, најамнице, плате, награде, интерес и дивиденде” (стр. 240). Али важи и обрнуто, каже Др. Госар: „све цене су за оне који их примају дохотци”. Наравно, пошто нема правила без изузетака, и овде „изузетак чине углавном једино суме које неко наплати за продато имање”. Кад неко, дакле, згрће милионе од продаје свога имања, он нема, по Др. Госару, никакав доходак, па зато не може ни плаћати порез на доходак, али је зато и најмизернија надница увек доходак са којим, и те како, рачуна *фискус*!

Ова констатација да су сви дохотци „по сво-

јој природи и постанку цене”, од значаја је, вели Др. Госар, јер нам „она обелодањује где треба да тражимо крајњи извор доходака” (стр. 240). Заблуда је „да дохотци појединих лица потичу непосредно од њихових производа или израђевина односно од њиховог рада”. Заблуда је „да интерес и дивиденда потичу од туђег рада и његових плодова”.¹⁾

„Данас — наставља Др. Госар — свет не живи ни од својих израђевина, ни од свога рада односно од стварне користи коју тај рад доноси. Он живи од онога што од других људи прими за своје производе и израђевине, односно за свој рад, свој капитал или уопште за ма које економско добро или робу. Укратко он живи од својих доходака, дакле, од новца, а новац може да добије само од других људи” (стр. 241).

Констатујући да су сви дохотци *цене*, и примењујући на њих своју сасвим *произвољну* тезу „о свестраној међусобној зависности свих цена уопште” (стр. 227), Др. Госар долази до закључка „да су и све врсте доходака у зависности једна од друге” (стр. 242). Ту зависност Др. Госар одређује мало ближе следећим речима: „укупни дохотци сваког појединог лица зависни су од доходака свих осталих лица” (стр. 243). Али је *начин* зависности још увек неодређен. Зато Др. Госар прецизира и начин зависности: „Кад дохотци, које најразличитија лица примају, напослетку потичу од купаца њихове робе, од њихових купаца, кираџија, послодаваца, поручилаца и т. д., онда треба рећи да дохотци свих лица чине извесну суму. Ова сума равна се по томе колико сва лица заједно потроше на све потребе односно на све сврхе. Према томе разуме се по себи да, *коликогод један или други од те укупне суме добије више, толико мање остаје за*

¹⁾ На једном месту Др. Госар каже: „Уштеђевине... вуку камате и тако саме по себи расту и множе се” (стр. 251).

све друге. Укратко, коликогод један или други има више доходака, толико их сви остали мање имају" (стр. 243).

Ово наивно резонување Др. Госара скроз је погрешно. Пре свега, његова полазна тачка је један „зачарани круг". Извор доходака је у новцу, а извор новца је у дохотцима. Тракавица! И из ње Др. Госар није могао наћи други излаз него да *прећутно претпостави, савршено произвољно*, да је укупна сума доходака, т. ј. новца *константна*, да би, под том претпоставком, дошао до закључка да „коликогод један од те укупне суме добије више, толико мање остаје за све друге". Али ова „филозофија" Др. Госара, кад се само дубље у њу загледа, ипак није тако наивна као што се чини на први поглед. Као и свака филозофија и она има своју класну позадину. У чему се она састоји? Теза о свестраној међусобној зависности свих цена, свих доходака и свих људи — *атомизира* данашње друштво, разлаже га у *једнолике и равноправне* јединке: *не постоје класе, постоје само „људи"* који на исти начин долазе до доходака. То је класни смисао Др. Госаровог схватања људског друштва као агрегата атома.

Насупрот овим професорским заврзламама, Маркс је поставио сасвим просту, јасну и друштвеној стварности потпуно адекватну теорију прихода о којој је већ било речи. Различити приходи су у ствари само различите категорије на које се дели *целокупна вредност годишњег продукта*.¹⁾ Али је начин учешћа у деоби овог продукта одређен *класном припадношћу* орговарајућих лица. Радничка класа, која у виду најамнице добија само један део продукта свога рада (део у коме је оличен *потребан рад*, т. ј. рад потребан за одржавање и репродукцију радне снаге), производи *вишак вредности* (у коме је оличен *неплаћени вишак рада*), а вишак вред-

¹⁾ Реч је о вредности, која је створена у току дотичне године.

ности претставља *заједнички извор* из кога црпу своје приходе све фракције *капиталистичке класе*. Јер и предузимачка добит и интерес и земљишна рента нису ништа друго него саставни делови вишка вредности, разне рубрике на које се дели општа категорија вишка вредности. Отуда потиче и борба између разних фракција капиталистичке класе. Ако се посматра доходак целог друштва, онда се национални доходак састоји из најамнице, профита (предузимачка добит + интерес) и ренте, дакле из бруто дохотка. У капиталистичком друштву се, међутим, као национални доходак сматра чист доходак који се састоји само из профита и ренте.¹⁾

IX

Прелазимо преко облигатног ситнобуржоаског фразирања о *штедњи* која је „главни, да не кажемо управо једини извор из кога се *ствара нови капитал, а стари обнавља*" (стр. 253). Акумулација капитала је, по Марксу, употреба вишка вредности као капитала или поновно претварање вишка вредности у капитал, другим речима: присвајање *неплаћеног рада* да би се *неплаћени рад* могао присвајати још у већим размерама.²⁾ По Др. Госару, међутим, и акумулација је штедња, јер „кад предузимач један део добити, или целу добит, оставља у предузећу, онда то не значи ништа друго него да *штеди*" (стр. 253). Ово резонување има ипак ту добру страну што може заиста да *уштеди* сваку полемику, па зато и прелазимо преко њега.

Желећи да дода „још неке напомене о *производњи уопште*", Др. Госар, између осталог, каже: „Производња је увек здружена са конзумом других већ постојећих добара, из чега излази да није и да не може бити у сваком случају добра и корисна. Напротив она је добра и корисна само онда кад је *ште-*

¹⁾ С. Марковић, *ор. cit.*, стр. 151—156.

²⁾ С. Марковић, *ор. cit.*, стр. 62—63.

та од употребе добара мања од користи нове производње. То ће рећи да је битан знак привредне производње у томе што она у животу даје веће материјалне, па и духовне вредности но што су оне које за њих жртвујемо" (стр. 270). По себи се разуме да, код Др. Госара, штета и корист, уколико нису класне категорије, имају чисто субјективни карактер, јер изражавају субјективну процену одговарајућих „вредности”. Да би одговорио на евентуални приговор о „производњи духовних вредности”, Др. Госар парафразира своју омиљену тему: „Одвајање материјалних вредности од духовних је погрешно већ само по себи. Вредност сама по себи никад није материјална. Материјални су само предмети који имају одрђену вредност и који због тога претстављају вредност. Чим говоримо о вредности, мислимо на нешто што ценимо, дакле на нешто унутрашње духовно. Парче хлеба за нас је вредност само ако га ценимо јер га желимо имати. Исто тако лепа мелодија јесте вредност ако схватимо њену лепоту и ако је ценимо. Тога ради стварно је немогуће и непотребно да се прави разлика између производње материјалних и духовних вредности” (стр. 270—271). Вредност је, за Др. Госара, и овога пута, нешто чисто субјективно: она се састоји у индивидуалној процени. И са тога гледишта, које наравно нема никакве везе не само са Политичком економијом него ни са науком уопште, заиста нема и не може бити никакве разлике између материјалних и духовних „вредности”.

Из досадашњих излагања могло се је запазити да је Др. Госар једну ствар доследно истицао, наиме: да је тежиште модерног привредног живота у сфери циркулације („механизам размене” као централна појава). Али ни ту није могао остати доследан до краја: неизбежна судбина сваког еклектичара. Говорећи о продуктивном и непродуктивном раду, Др. Госар каже (сасвим супротно ономе што је раније говорио): „Производња материјалних добара

јесте она централна појава на којој се базира тако-рећи сав т. зв. народни и друштвени привредни живот” (стр. 271, курзив наш). Ако је, међутим, производња материјалних „добара” заиста централна појава друштвеног привредног живота, онда то значи да централну улогу у модерном друштву игра — радничка класа која је носилац те производње. То је закључак који се нужно намеће из оне прве премисе свима сем — Др. Госару. Јер, доследан у недоследности, Др. Госар то пориче и даје за то следеће „научно” објашњење.

Под продуктивним радом, каже Др. Госар, обично се разуме „рад који служи непосредно производњи материјалних добара (на пр. сељак који производи храну и сировине, рудар који вади руду или угаљ, зидар који зида куће, кројач који израђује одела и т. д.)”. „У примитивним привредним односно производним приликама — продужује Др. Госар — овакво схватање продуктивног рада је било по себи разумљиво и, бар уопште узев, несумњиво и исправно. Али је то друкчије у модерном друштвеном животу, с обзиром на његову тако развијену технику као и организацију великих индустријских обрта која се везује за развој технике. Ту је продуктиван рад у описаном ужем смислу изгубио приличан део свог некадашњег значења. Наиме већина оваквог, рецимо непосредног, продуктивног рада данас се врши разним техничким помоћним средствима. На људску радну снагу данас отпада сразмерно незнатан постотак таквог рада. Већина таквог рада се врши механичким и електричним машинама, или пак хемиским путем. Па и онај непосредни продуктивни рад који данас још увек обављају сами људи и то својим снагама, изгубио је свој првобитни карактер и значај. Прво и најважније место у производњи данас заузима строго умни и припремни организаторни рад. И што се модерни привредни живот више развија, нарочито што се технички више усавршава, то бива све важнија улога коју у њему

игра баш тај, рецимо *посредни* продуктиван рад” (стр. 271—272).

Као што се види, Др. Госар сматра да „прво и најважније место” у процесу материјалне производње заузима „строго умни” рад. Као идеалист, Др. Госар и у области материјалне производње истиче, дакле, примат духа над материјом. У томе смислу он продужује: „Појам продуктивног рада се веома *проширио* у модерном привредном животу. Данас може бити продуктиван и онај чисто духовни рад, који сам по себи такорећи нема никакве везе са производњом добара. Довољно је да јој користи само посредно и да буде ма од какве позитивне важности по њу” (стр. 276). Као „непродуктиван” (знак навода оригиналан), али иначе користан рад по народну привреду односно друштво, Др. Госар наводи „најразличитије врсте и облике духовног рада (на пр. научног, уметничког, политичког, хуманитарног као и уопште социјално-културног)” (стр. 276).

Разлика између *продуктивног* и *непродуктивног* рада, по Др. Госару, је разлика између *корисног* и *штетног* рада, дакле *субјективног* карактера. Непродуктиван рад био би, на пр., онај који „производи свакојаке непотребне, луксузне или чак и штетне робе”. Међутим, „разлика између продуктивног и „непродуктивног” рада у обичном, ужем смислу речи, у модерном друштву скоро је изгубила своју негдашњу важност. Раније је био продуктиван рад у ужем смислу речи главна, ако не и једина врста корисног рада. Данас је то битно друкчије. Данас продуктиван рад у ужем смислу је само један од разноврсних облика рада, корисног по народну привреду и друштво” (стр. 279). То је углавном гледиште и целокупне савремене буржоаске Политичке економије.

Сасвим друкчије, међутим, марксистичка Политичка економија гледа на *продуктиван* и *непродуктиван* рад. Пре свега, марксизам сматра да су *продуктиван* и *непродуктиван* рад *специфично* капита-

листичке категорије, т. ј. појмови који су везани за само *биће* капиталистичке производње. Разлика између продуктивног и непродуктивног рада није *субјективног* него *објективног* карактера. Говорећи најпре о гледишту које су формулисали још *Smith* и *Jones*, *Маркс* каже: „Продуктиван рад у ужем смислу обухвата сав рад који улази у производњу *еспапа* — производња обухвата овде све акте кроз које је *еспап* дошао од првог произвођача до потрошача —, па ма какве врсте био тај рад, ручни или не, дакле и научни. Непродуктиван рад је у овом смислу такав рад који не улази у производњу *еспапа*, чија сврха и циљ није производња *еспапа*. Ово разликовање се мора задржати, и околност, да све остале врсте делатности имају дејства на материјалну производњу и обрнуто, не мења апсолутно ништа у погледу нужности разликовања”.¹⁾ Прецизирајући појам продуктивног рада, *Маркс* каже: „Само буржоаска борнираност, која сматра капиталистичке форме производње за апсолутне форме — па зато за вечите природне форме производње — може бркати питање, шта је *продуктиван* рад са гледишта *капитала*, са питањем, који је рад уопште продуктиван или шта је продуктиван рад уопште, и зато се правити врло мудро са одговором да је сваки рад који уопште нешто производи, у нешто резултује, *eo ipso* продуктиван рад. Само рад који се директно претвара у капитал јесте продуктиван; дакле само рад, који ставља варијабилни капитал као варијабилни. Ако означимо са Δv прираштај за који рад повећа варијабилни капитал v онда је рад, који претвара v у $v + \Delta v$ продуктивни рад”.¹⁾

„Продуктиван рад је, дакле, такав рад — у систему капиталистичке производње — који производи *вишак вредности*, или који претвара објективне ус-

¹⁾ Theorien über den Mehrwert, Stuttgart, 1921., III, S. 496.

¹⁾ Op. cit. I, S. 407.

лове рада у капитал а њиховог сопственика у капиталиста, дакле рад који производи свој сопствени продукт као капитал. Кад говоримо, дакле, о *продуктивном* раду, говоримо о *друштвено* одређеном раду, раду који укључује сасвим одређен однос између купца и продавца рада. Као *продуктиван* рад може се означити такав рад који се директно размењује за *новац као капитал* или, што је само скраћени израз за то, који се непосредно размењује за капитал, т. ј. за новац који је капитал по себи, који има одредбу да функционише као капитал или иступа према радној снази као капитал".²⁾

Из свега овога је јасно да продуктиван рад „нема ничег заједничког са одређеном садржином рада, са његовом посебном корисношћу или специфичном употребном вредношћу у којој се претставља". Један *исти* рад, према томе, може бити продуктиван или непродуктиван: „Једна певачица која за свој рачун продаје своју песму, спада у непродуктивне раднике. А иста певачица, кад је ангажује неко предузеће да би са њеном песмом правило паре, продуктиван је радник. Јер она производи капитал".³⁾ Кад једна кројачка радница шије рубље у својој кући за своју личну употребу, она је непродуктивна радница. А ако шије такво исто рубље за какву радњу која продаје рубље, онда је продуктивна радница. Јер сам, у првом случају, ја њен рад купио као рад који производи само *употребне вредности*, који врши извесну *услугу*, док сопственик радње, која продаје рубље, купује њен рад да из њега исцеди већу *прометну* вредност но што рад кошта, „као просто сретство да мање рада размени са више рада", како каже *Маркс*. Из ових примера се види: 1) да сама размена рада за новац не претвара рад у продуктиван рад, т. ј. новац у капитал, и 2) да садржина, конкретни карактер, посебна ко-

²⁾ Op. cit. I, S. 411.

³⁾ Op. cit. I, S. 416.

рисност рада не игра при тој одредби никакву улогу, јер један исти рад — пример горње кројачке раднице — може бити у једном случају продуктиван а у другом не.

Од интереса је напоменути и овај *Марксов* пример: самосталне занатлије и сељаци, који не употребљавају раднике, не спадају ни у продуктивне ни у непродуктивне раднике, јер, иако су произвођачи еспапа, њихова производња није субсумирана под капиталистички начин производње, па се зато на њу не могу ни применити категорије које су специфични израз капиталистичке производње. Однос писаца који раде за трговачки капитал књижара издавача *Маркс* карактерише као *прелазну форму* ка капиталистичкој производњи: „однос који са правим капиталистичким начином производње нема ничег заједничког па ни формално још није под њу субсумиран. Што је у овим прелазним формама експлоатација рада управо највећа, не мења ништа на ствари".¹⁾

О интелектуалном раду у процесу производње *Маркс* каже: „Карактеристично је за капиталистички начин производње да развија разне радове, па дакле и интелектуалне и мануелне радове — или радове у којима једна или друга страна преовлађује — и додељује разним личностима, што ипак не смета да је материјални продукт заједнички продукт ових личности; што с друге стране исто тако не смета или ништа у томе не мења, да је однос сваке појединачне од ових личности однос најамног радника према капиталу и да је у овом еминентном смислу однос продуктивног радника. Све ове личности су не само непосредно запослене у производњи материјалног богатства, него оне размењују свој рад непосредно за новац као капитал и репродукују зато непосредно осим своје најамнице и вишак вредности за капиталисте. Њихов рад састоји се из плаћеног рада плус неплаћени вишак рада".²⁾

¹⁾ Op. cit. I, S. 425.

²⁾ Op. cit. 426—427.

Вратимо се опет Др. Госару. Говорећи о конзуму¹⁾ у народно-привредном и друштвеном погледу, Др. Госар се враћа на своју стару тезу на чију смо неисправност већ више пута указали: „Конзум или потрошња јесте главни регулатор модерне привреде засноване на размени. Значи да се тежиште модерног привредног живота као и његових друштвено-привредних проблема не налази толико на подручју производње колико на подручју потрошње” (стр. 310). Не упуштајући се у појединости, Др. Госар жели да утврди „једино неке најважније чинице, које су одлучне у том погледу”, па каже: „Пре свега треба нагласити да се у погледу конзума односно потрошње, сав привредни живот — у оквиру појединих народа односно држава као и друштва уопште — јавља као изразита целина. То ће рећи да сва најразличитија добра, којима располажемо, чине некакву *заједничку резерву* из које свако узима оно што троши. Гледајући на модерни привредни живот с народно-привредног и друштвеног гледишта, уочићемо да *сви живимо од једне и исте заједничке залихе добара, да сви црпимо из исте чиније. Из тога већ излази то да уколико један буде више црпео утолико ће другоме остати мање*” (стр. 310). Да се ове речи не би могле тумачити као пледоаје за неку врсту вулгарног „комунизма потрошње”, Др. Госар се пожурio да дода: „Овакви погледи на модерни привредни живот, сами по себи, немају још ништа заједничко са социализмом или можда и комунизмом”. Ова примедба, иако сасвим тачна, утолико је депласирана, што никоме, ко има иоле појма о социјализму и комунизму, не би ни на крај памети пало да горњу Др. Госарову причу о „чинији из које сви кусају” доводи у везу са марк-

¹⁾ Др. Госар разликује конзум од потрошње: „Конзум у народно-привредном и друштвеном погледу значи од прилике оно што у приватном газдинству значи потрошња”, али се ни сам не држи доследно те, уосталом сасвим излишне, разлике.

систичким социјализмом и комунизмом. Али се Др. Госар не задовољава само овом примедбом. Да она не би изгледала као неко ретерирање, Др. Госар одмах у наредној реченици ауторитативно подвлачи: „Они су (т. ј. горњи погледи) посве објективни и научно неоспориви”. Лако је, међутим, увидети да су ови „посве објективни и научно неоспориви” погледи Др. Госара само једна — самообмана. Као доказ *против* Др. Госарове тезе ми ћемо просто навести од речи до речи „доказ” који Др. Госар наводи у прилог своје тезе: „Већ смо видели да све оно што у животу себи можемо допустити, да је то само производ природе (њених материја и сила) и људског рада. И једно и друго је ограничено. Истина *технички* били би у стању да произведемо од свих разноврсних добара онолико колико нам је драго. Али с друге стране опет природне материје и силе, које ћемо збиља моћи привредно да искористимо у које било производне односно привредне сврхе, јесу ограничене а често и врло ретке. Ово нарочито вреди у погледу т. зв. произведених продукционих сретстава, дакле у погледу разноврсног оруђа, машина, направа и т. д. Према томе је јасно да заједничка залиха свеколиких добара мора бити нужно ограничена” (стр. 310). У мање речи заиста је тешко рећи више нетачности!

Пре свега, *није* истина да су „материје и силе” које можемо привредно искористити „ограничене а често и веома ретке”. У природи имамо већ данас у изобиљу, *практично* у неограниченим количинама и материја и сила које се могу привредно искористити. А наука и техника такорећи посведневно отварају нове и неизмерне могућности за њихово привредно искоришћавање. Ово, очевидно, „вреди и у погледу т. зв. произведених продукционих сретстава, дакле у погледу разноврсног оруђа, машина, направа, и т. д.”, о чему, поред осталог, сведочи и *данашња криза хиперпродукције* не само у секцији II (производња предмета потрошње) него и у сек-

цији I (производња сретстава производње). Према томе јасно је да „заједничка залиха свеколиких добара” не само не мора бити нужно ограничена, него је потенцијелно неограничена. То су чињенице, факта. *A - contra facta non valent argumenta!* Зато се одмах намеће питање: зашто је требало Др. Госару не само да жмури пред фактима него да их и извитоперава? Теза о „ограничености добара уопште” била је потребна Др. Госару да *фундира* своју већ раније поменућу теорију о „ограничености наших доходака”. Да се при том Др. Госар само заплео у још већу збрку, показују ове његове речи: „Укупни дохотци свих људи у оквиру појединих народних привреда и друштву као целини у ствари јесу само новчани израз добара, која нам у извесном моменту стоје на расположењу.¹⁾ И као што је та залиха ограничена, исто тако су нужно ограничени и укупни дохотци свих људи... Из ограничености целокупних доходака свих људи у оквиру поједине народне привреде, а још више у оквиру друштва као целине излази: *уколико један буде трошио више, утолико ће други моћи мање да троши*” (стр. 311).

По марксистичкој Економији, цене су новчани израз вредности еспапа, али да је сума цена еспапа, који нам у извесном моменту стоје на расположењу, једнака суми доходака „свих људи у оквиру појединих народних привреда и друштву као целини” — то је такав апсурд да у њега могу веровати само они за које је основни принцип сазнања: *credo*

¹⁾ Ово гледиште заступа и *Sombart* са већином буржоаских професора Економије; оно је у ствари само понављање погрешне *Smith*-ове теорије по којој се цена сваког еспапа састоји једино из доходака: најамнице и профита (предузимачка добит + интерес + рента). *Маркс* је у III књизи *Капитала* показао сву погрешност ове *Smith*-ове теорије. Једна од вулгарно-економских варијаната ове теорије тврди да се самом производњом сваког еспапа ствара „куповна моћ” која одговара цени овог еспапа (*Say*).

quia absurdum! Али је све то ипак било потребно Др. Госару да још једном поткрепи своју тезу о „међусобној зависности доходака”. Ми смо показали да су премисе ове тезе погрешне, нетачне. Са њима, оборена је и сама теза, чији је извор у *ситно-буржоаској* концепцији да је тежиште привредног и друштвеног живота, па и његове реформе, у области *потрошње*.

Горња теза послужила је Др. Госару као база и за једну теорију о *штедњи*, која је, као што је познато, централна осовина вулгарне Економије уопште. У духу своје тезе, Др. Госар тврди да „у сваком случају важи као опште правило да је штедња битни услов за то да сви људи, бар како тако, могу човечно да живе” (стр. 313). Налазећи да је „један од важних узрока беде и оскудице толиких људских маса сигурно и у томе што се и сувише троши у разне мање важне, па чак и посве непотребне и луксузне сврхе”, Др. Госар долази до овог гротескног закључка: „Значи да велики део беде и оскудице коју данас трпе толике људске масе, потиче *„отуда што они који имају сувише доходака не штеде довољно”*. (стр. 113—114)!

Пошто су сва наша „добра” ограничена, па са њима и наши дохотци, мора се пазити како се троши, мора се *штедети*: то је *срж* економије ситног буржоа, чији је научни репрезентант Др. Госар.

X

Најзад смо, после толико перипетија и прилично дуге и досадне вожње, стигли и до последње станице: до *реформе* друштва како је Др. Госар замишља. Ми већ знамо и њене основне линије и њен класни смисао. Али ће све то избити још јасније на видело, у овој последњој, завршној глави књиге Др. Госара.

Пошто је расмотрио привредни живот најпре „са приватно-привредног”, па онда „са народно-

привредног и друштвеног становишта", Др. Госар констатује да се „готово све значајније привредне појаве јављају у другојачијој боји” према томе са кога се становишта посматрају. Овај дуализам привредног живота Др. Госар формулише следећим речима: „Сазнали смо да су главне нескладности између приватне привреде и њених циљева с једне и такозваних народно-привредних и општих друштвених интереса и користи с друге стране основане тако рећи у природи и једних и других” (стр. 315). Др. Госар сматра „приватну привреду” и „народну привреду” као две *разне, засебне* стране модерног привредног живота. Ово подвајање, овај дуализам је, међутим, само плод субјективне, насилне апстракције Др. Госара; *привредни живот је један и недељив*, али је он у исти мах и *јединство унутарњих противречности* од којих је основна, доминантна: *противречност између друштвеног карактера производње и приватног начина присвајања продуката*. И „дуализам” Др. Госара није у ствари ништа друго него *деформисани, изопачени и извештачени* рефлекс ове иманентне противречности капиталистичке производње.

Познато је да се марксистичко решење ове основне противречности налази потпуно на линији природног развитка самог друштва: *друштвени карактер производње захтева и друштвени начин присвајања продуката*; како је, међутим, приватни начин присвајања условљен приватном својином сретства за производњу, *треба социјализирати сретства за производњу* и на тај начин уклонити извор капиталистичке експлоатације и поделе друштва на класе.

Др. Госар мисли, наравно, сасвим друкчије. Пошто „приватна привреда” и „народна привреда” имају своју *засебну природу*, њихове нескладности моћи ће се, по Др. Госару, „уклонити једино *вештачким* путем, т. ј. свесним и целисходним *задирањем у природни ток модерног при-*

вредног живота” (стр. 315). На тај начин се за Др. Госара поставља као „основно и најзначајније питање модерног привредног живота: *каквим ће се мерама моћи постићи да целокупно газдовање служи што потпунијем подмиривању људских потреба уопште*”. Др. Госар одмах и конкретизује ово питање рашчлањавајући га на двоје: „прво, како ће се постићи да увек имамо на расположењу довољно свих најразличнијих намирница и то како у оквиру појединих народних привреда тако и у целокупном људском друштву; и друго, шта треба учинити да сва та добра буду што исправније и праведније подељена међу људе” (стр. 315). Као што се види, Др. Госар поставља проблем не само у националним него и интернационалним размерама. Што се пак одговора на ова два питања тиче, он ће, по Др. Госару, зависити „од тога за који се пут будемо одлучили, да ли за *непосредни* или за *посредни*” (стр. 316). Да би објаснио шта овим хоће да каже, Др. Госар продужује: „Наиме могли би покушати да тај циљ постигнемо организујући сав привредни живот *непосредно* по заједничким народно-привредним одн. друштвеним потребама. Значи да би садањи приватно-привредни систем требало заменити новим колективистичким, или рецимо без околишења, *комунистичким* привредним системом. Други пут би био тај да покушамо потребну реорганизацију модерног привредног живота *на садашњим његовим основима*, при чему се нећемо плашити ни од каквих реформи, па макар оне биле радикалне и допирале до темеља” (стр. 316). Ово је прилично јасно речено. Само, потпуности ради, ми бисмо додали и оно што је Др. Госар срамежљиво прећутао, наиме да и овај „други пут” има своје име које се већ и у интернационалним размерама афирмирало: то је — фашизам.

Али сад тек долази оно што је најзанимљивије. „Разлика између првог и другог начина — вели Др.

Госар — сразмерно је *врло* мала. Бар уколико се ради о коначном стварном успеху жељене реформе, *готово је свеједно за који ћемо се пут одлучити*” (стр. 316, курзив наш). Па како Др. Госар не воли да говори „у ветар” него има леп обичај да своја гледишта поткрепљује конкретним примерима и доказима, и за последње своје гледиште навео је одмах и конкретне примере. Само је Др. Госар при избору тих примера и доказа, као што смо већ имали прилике да се уверимо, *врло малерозан*: његови примери и докази се скоро увек директно okreћу против њега и илуструју и доказују најчешће *обрнуто* од онога што је Др. Госар желео постићи. Др. Госару је, у последњем случају, требало да покаже да је „разлика између првог и другог пута”, односно између комунизма и фашизма „*врло мала*”, па у том циљу каже: „Ово нам потврђује и свагдашње искуство. Привредни живот у бољшевичкој Русији исто тако је мало комунистички (од тога се идеала у ствари све више удаљује), као што нико неће моћи тврдити да је привреда у Средњој Европи (на пр. у Немачкој) савршено индивидуалистичка, т. ј. да у њој одлучују искључиво приватно-привредни интереси. Као што се привредни живот у Русији, упркос свим комунистичким теоријама, још и данас, бар у главном, наслања на оне исте основе на којима је изграђен и постојећи привредни поредак, исто тако је привредна слобода у европским државама већ данас у јакој мери ограничена” (стр. 316).

Као што се види, за илустрацију *првог и другог* пута Др. Госар заиста није могао изабрати боље примере: бољшевичку Русију и фашистичку Немачку.¹⁾ И зар се после ових *конкретних* примера може још ико живи на свету наћи да посумња у

¹⁾ Пут фашизму у Немачкој прокрчила је социјална демократија. Hitler-ов долазак на власт је само завршна карика на ланцу: Müller, Brüning, Papen, Schleicher. Познато је да је и Hindenburg изабран захваљујући социјалној демократији.

тачност Др. Госарове тезе да је „разлика између првог и другог пута” — „*врло мала*”? Јер, зар може уопште бити „мање” разлике него што је разлика између два *антипода*?

Али изгледа да чак ни за самог Др. Госара наведени примери нису били довољно убедљиви. И зато он улази „дубље” у ствар: покушава, као и раније у једној сличној прилици, да своју тезу *биолошки* фундира. Па нека се сад неко усуди да посумња у — биологију! Да би показао да „разлика између првог и другог пута” није *случајно* „мала”, него да је та „мала разлика” *биолошки* условљена Др. Госар каже: „Код ове разлике је важно стварно једино то да су основи на којима је изграђен *данашњи* привредни поредак *дубоко продрли* у *људску природу*. Они су тако *природни* да у практичном животу уопште без њих нећемо моћи живети. Слобода избора рада и конзума као и приватна својина толико су *нужан и битан основ* *људског* (треба рећи: човека достојног) *живота*, да уопште нико неће дозволити да му буду одузети” (стр. 316, курзив наш). Капитализам је, дакле — *отрцана теза* вулгарне Економије! — *вечита* категорија; он је не само *природан* него је „*дубоко продро*” и у *људску природу*. И тек кад би се *људска природа* изменила, могло би бити речи о промени капиталистичког друштва.¹⁾ Да би то што *пластичније* при-

¹⁾ Ово је теза и ситно-буржоаско реформистичке зборке коју претставља Адлерова *Индивидуална психологија*. — Сматрамо за потребно да напоменемо да је суд А. Цесареца о *Индивидуалној психологији и психоанализи* (у брошури: Psihoanaliza i individualna psihologija, Zagreb, 1932) са марксистичког гледишта сасвим погрешан. Држимо да је то и сам Цесарец до сад увидео. Али нам то, поред осталог, показује како *литератори, отсечени од радничког покрета*, тешко асимилију марксизам и кад то искрено желе скоро кроз читаве две деценије. *Тиме се објашњава и беспринципијелна, стерилна па зато штетна полемика између неких, по интенцијама својих редактора, несумњиво напредних часописа (Danas, Književnik)*. Они који желе не само да постану марксисти него и да пропо-

казао, Др. Госар наводи „да и најодушевљенији руски бољшевик, упркос заједничкој храни и заједничкој кухињи, држи у свом стану петролеумску лампу како би могао да пржи и кува оно што му је драго”.¹⁾ И шта се онда, после овако убедљиве аргументације, могло друго и очекивати него да Др. Госар изведе следећи закључак: „Према томе једино природно и логично је решити да данашњи привредни поредак преобразимо на његовим досадашњим основима”. (стр. 317).

Да се разумемо. Др. Госар се овом приликом не изјашњава против комунизма. Он само тврди да између комунизма и фашизма постоји „врло мала разлика”. Па пошто је та разлика „врло мала”, он се, наравно, опредељује за — фашизам! Али — и ово звучи као претња буржоазији која још није оптирала за фашизам — Др. Госар одмах додаје: „Тек кад би искуство показало да се на тај начин (читај: фашистички) не би могао постићи жељени успех, смели бисмо се одлучити за први од два начина привредне реформе” (стр. 319).

Формулишући још једном основни проблем реформе друштва овим речима: „Како би се могло постићи да сав приватно-привредни живот, служећи приватној тежњи за што већом зарадом, посредно (али ипак у пуној мери) задовољава и опште друштвене потребе и интересе?” (стр. 317),

ведају марксизам, не смеју никад заборавити оне златне Марксове речи: „да и сам васпитач мора бити васпитан” — Јединствени фронт истински напредних интелектуалаца, који је данас потребнији него икад, не само да не искључује него претпоставља унутарњу другарску критику и самокритику у циљу постизања идеолошке чистоте, јасности и исправности, јер се у идеолошком погледу не смеју никад толерирати никаква отступања нити правити ма какве концесије.

¹⁾ Др. Госар неће да зна да „социјализам нема ничег заједничког са ситно-буржоаским „егалитаризмом”, да ни социјализам ни комунизам ни у ком случају не значе нивелисање потреба, укуса, личног живота.

Др. Госар одмах додаје: „Нећемо се упуштати у појединости, већ ћемо назначити једино најважније, рецимо основне тачке програма реформе. Нарочито нећемо да говоримо о томе како би требало да се изведу поједини нацрти и захтеви. Ово спада у подробну практичну привредну и социјалну политику, која треба да се равна по конкретним животним приликама” (стр. 317). Ово је сасвим у духу онога што је још у предговору рекао да у његовом спису не треба „тражити конкретних замисли и предлога за преображај данашњег друштва”.

Говорити, међутим, о реформи друштва а не хтети говорити „о томе како би требало да се изведу поједини нацрти и захтеви” значи, народски речено, млатити празну сламу. Циљ без конкретног пута који води циљу спада у политичку метафизику. За Др. Госара и овом приликом долази у обзир само „практична привредна и социјална политика”. Најважнији аспект социјалног питања: политички, он и не помиње. Решење социјалног питања, међутим, никако не спада, као што то каже Др. Госар, у „практичну привреду и социјалну политику”, јер је социјално питање пре свега и поврх свега политичко питање. То је бар — азбука.

Садржину Др. Госарове реформе друштва довољно истичу на видик већ сами проблеми око којих је он концентрисао све своје реформаторске мисли. На прво место Др. Госар је поставио питање праведне поделе доходака, онда долази проблем рада, затим: социјалне дужности својине, социјална заштита немоћних и рационализација производње и потрошње.

Кад говори о праведној подели доходака, Др. Госар почиње са питањем најамница. На тај начин је, још једном више, истакао да је најамни однос, што је само друго име за владавину капитала, база и оквир читаве реформе друштва како је Др. Госар замишља. Решење проблема најамница Др. Го-

сар види, у ствари, у *редукцији* најамница која би имала да се изведе под маском *изједначавања* које би изгледало овако: „С једне стране треба да се изједначе сувише велике разлике између „праведних” најамница и плата у разним, више мање рентабилним предузећима. У предузећима, која доносе велику зараду „праведне” најамнице и плате су знатно веће него ли у предузећима која једва животаре. Са народно-привредног и друштвеног гледишта та разлика наравно да је неоправдана. С овог гледишта морали би сви радници и службеници за једнак рад примати бар приближно једнаку плату, без обзира на то где раде. Због тога један део зараде у предузећима нарочито рентабилним, у једном или другом облику, требало би да служи побољшању најамница и плата у предузећима, која своје раднике и службенике не могу примерно да награде” (стр. 327). Затим, — конкретније: „Изједначење најамница и плата значи да би радници и службеници рентабилнијих предузећа имали да приносе најамницама и платама својих другова у слабијим предузећима” (стр. 356).

Тако би, дакле, изгледало *решење проблема најамница*. И ви сад очекујете да ће Др. Госар, по уобичајеној пракси, навести бар неколико конкретних примера, па макар они доказивали и сасвим супротно од онога што Др. Госар жели. Али је овога пута Др. Госар отишао још даље и тако *превазишао* и самога себе. Иако љубитељ *посредних путева*, Др. Госар је у овом случају иступио *непосредно* против — самог себе и на тај начин нам уштедео сваку полемику. Да читаоци не мисле да се шалимо, даћемо одмах реч Др. Госару: „Лако је рећи да треба учинити да рентабилнија предузећа у једном или другом облику доприносе побољшању најамница и плата у слабијим предузећима. Али чим би се то учинило, газда као и њихови радници и службеници не би више имали толико интереса да предузеће доноси што већу зараду.

Последица тога би била да би убрзо отпао онај вишак зараде, који би требао да служи за побољшање најамница и плата у другим предузећима. С друге стране, и власници као и радници и службеници слабијих предузећа не би више осећали толику потребу да своје предузеће побољшају и подигну до већег рентабилитета” (стр. 328).

И пошто је овако сјајно — то се мора признати — показао сву *апсурдност* свога „решења” проблема најамница, Др. Госар скептички изјављује: „Из свега овога се јасно види да је питање праведне поделе, или просто питање изједначења најамница и плата, у ствари *доста проблематичније него што изгледа у први мах*”. Али да би прикрио пуно банкротство свога „решења” Др. Госар ипак на крају каже: „И покрај тога нећемо моћи порећи да би се *одговарајућим* привредно-политичким и социално-политичким мерама и у том погледу могли у знатној мери приближити жељеном циљу” (стр. 328). А *које су то „одговарајуће мере”* — то је била и остала *тајна* Др. Госара, коју нам никако није хтео открити.

Немамо намере улазити подробније у Др. Госарова разлагања о *дохотцима без рада* (у које он убраја интерес, дивиденду, закупнине и кирије), али не можемо а да не укажемо на неке контрадикције у којима се креће Др. Госарово резонување и у овом питању. Иако странпутицама, Др. Госар долази ипак до овог у основи правилног закључка „да се крајњи узрок доходака без рада налази у приватној својини. Ако не би било приватне својине, т. ј. ако се разна сретства производње и зарађивања не би налазила под влашћу појединих лица, онда не би било ни доходака без рада” (стр. 330). Циљајући на фашистичке „левичаре” који, док су у опозицији, нарочито воле да фразирају „против доходака без рада”, Др. Госар, као доследни бранилац приватне својине, с правом каже: „Чим пак признамо појединим лицима право да ма у ко-

ме облику и под којим било именом располажу извесним стварима, признали смо им и право на дохотке без рада" (стр. 330), јер су „дохотци без рада нужна и неизбежна последица приватне својине" (стр. 332). То је „с једне стране". Друкчије је, наравно, „с друге стране", као што показују ове Др. Госарове речи: „Посматрајући дохотке без рада са народно-привредног, а нарочито са општег друштвеног гледишта, т. ј. са гледишта друштва као целине, према свему овоме ћемо моћи да утврдимо да су ти дохотци само новчани израз поклона, који смо примили, односно који од случаја до случаја примамо, од природе као и од наших предака. Природа нам даје поклоне у виду плодова, као и у опште у виду свих најразличитијих материја и сила, док се поклон наших предака састоји из многобројних техничких справа и направа односно проналазака, које смо преузели од њих" (стр. 333). Приватна својина која је малочас била узрок доходака без рада повлачи се у позадину, да направи места „поклонима од природе и наших предака", Др. Госар воли еуфемизме, па зато још једном понавља: „Као општа појава дохотци без рада су очевидно само израз користи, коју имамо од природе, од њених материја и снага као и од разних техничких справа, направа и проналазака" (стр. 334). *Имамо?* Ко? Наравно: капиталисти и велеседници. Зато је „безначајан сав говор да су сви дохотци без рада плод туђег рада" (стр. 334).

За Др. Госара се и овде као најглавније јавља „питање праведније, т. ј. што је могуће равномерније *раздеобе* доходака без рада", питање које је „само последица и израз начелне равноправности свих људи" (стр. 335). Признавати приватну својину над сретствима за производњу која ео *ipso* значи *негацију* „начелне" равноправности људи, а истицати „равноправност свих људи" као *начело* за решавање „питања праведније раздеобе доходака" — јесте један од класичних примера ситно-буржоаске пометености.

Говорећи о „праведнијем дељењу доходака без рада", Др. Госар није могао а да не помене „једну могућност, која при том, бар теориски, долази у обзир. Ова могућност је *потпуни колективизам*, где би сва земља са свима њеним природним материјама и снагама, као и свеколика вештачка производна сретства, имала да буду заједничка, или рецимо друштвена својина. У овом примеру и употреба свих тих сретстава, било за производњу добара, било за разне друге потребне и корисне радове, уређивала би се јединствено по одредбама и упутствима колективне привредне односно друштвене управе. Исто тако и сви најразличитији производи делили би се на људе односно уступали би им се да их уживају или употребљавају. Питање праведне раздеобе доходака без рада ту би отпало само по себи" (стр. 335—336).

Док је раније, као што смо видели, иступао против „колективизма" само у блажим и завијеним формама, овом приликом је Др. Госар сасвим одлучан, категоричан и бруталан: „Разуме се — наставља он одмах после горе цитираних речи — да је овакав друштвени поредак просто машта. Озбиљно о њему моћи ће да говоре једино они који немају ни појма о замршености и о проблемима модерног живота". Пошто је на овај начин жигосао „потпуни колективизам" као „просту машту", Др. Госар — да би колективистичкој „машти" супроставио своју професорску „реалност" — каже: „Од стварне важности је једино питање о томе како би дохотке без рада требало поделити у *оквиру садашњег привредног система и по његовим садашњим основима тако да свако добије свој праведни удео*" (стр. 336). „Реални" проблем се, дакле, састоји у томе да се у капиталистичком друштву, које почива на приватној својини сретстава за производњу, изврши таква подела доходака без рада који су „нужна и неизбежна последица приватне својине", да сваки члан друштва „добије свој пра-

ведни удео"! За свакога ко није изгубио чуло за реалност ово спада у — хипер-машту! Али се, при свем том, Др. Госар не да збунити. Он тврди да се „праведна раздеоба доходака без рада“ може извести и то на два начина. Први начин састојао би се у томе „што би се појединим лицима *сразмерно ограничили извори односно сретства за стицање доходака без рада*“ (стр. 340). Пошто је поменуо да се „у погледу доходака без рада од земљишта то већ и данас изводи путем *аграрне реформе*“, Др. Госар одмах сам признаје да је „немогуће и замислити да би се сва остала најразличитија оруђа производње, односно сретства зарађивања, могла поделити на све људе тако да свако *непосредно* добије праведан удео у дохотцима без рада“ (стр. 340—341).

Овим је Др. Госар у духу своје тактике „самонегације“, и сам показао сву фантастичност и безпредметност свога *првог* начина „праведне раздеобе“. Да би тај *негативни* став према свом *првом* начину употпунио, Др. Госар одбацује и утопистичко мишљење да се раздеоба може извести путем акционарских друштава у којем случају „не би било потребно делити производна сретства и тиме наносити штету производњи добара“. Јер „теориски ово може бити тачно“, али „искуство показује да се од такве демократизације капитализма не можемо надати никаквом великом успеху“ (стр. 341). Пошто је раније *начелно* одбацио демократски парламентаризам, Др. Госар остаје само доследан својој фашистичкој линији кад одбацује и демократизацију капитализма. Др. Госар одбацује и решење путем *задругарства*, јер су „и задругарству одређене сразмерно уске границе у привредном животу“, т. ј. у оквиру капитализма, што је сасвим тачно.¹⁾

¹⁾ У интересантној студији *Скице и огледи за једну историју задругарства у Србији*, М. Комадинић сасвим исправно указује на врло ограничене могућности развитка

Пошто је тако извршио ликвидацију *првог* начина, Др. Госар истиче „да треба пронаћи и друге начине како би се могло постићи да они дохотци без рада, које извесна лица имају преко свог праведног удела, у једном или другом облику, користе и онима који уопште немају непосредног удела у таквим дохотцима, односно онима, чији је удео недовољан“ (стр. 341). Остављамо на страну „ситницу“ што Др. Госар и не покушава да дефинише шта је то „праведни удео“, шта је критеријум „довољног или недовољног удела“, и идемо даље за Др. Госаром: „Најкраћи и најнепосреднији пут за постизање тога био би у томе што би онима који имају сувише доходака без рада одузели тај сувишак на сходан начин па га поделили на лица којима би иначе била учињена неправда. Један начин такве поделе доходака јесте радничко учествовање у извесном делу зараде предузећа“. Др. Госара сад не буну то што „радничко учествовање у извесном делу зараде предузећа“ спада у исту категорију демократизације капитализма (као и „деоба путем акционарских друштава“) за коју је малочас утврдио да „искуство показује да се од ње не можемо надати никаквом великом успеху“. Али као да осећа да се још увек врти у кругу, одмах наставља: „Други *посредни* пут, који може да води стварном изједначењу доходака без рада, био би тај што би се онима који имају сувише таквих доходака, на сходан начин, *забранило, одн. онемогућило да сувишак потроше за себе, за своје личне потребе и намере*“

задругарства у оквиру капитализма. Али је перспектива коју Комадинић даје на крају књиге („Улазимо у фазу државног капитализма!“) — погрешна. У Италији и Немачкој, на пример не постоји никакав државни капитализам него — фашизам, т. ј. најбруталнија диктатура финансијског капитала, најбезобзирније искоришћавање државног апарата у корист финансијских магната, док се у Русији, у процесу изградње социјализма, отстрањују и последњи капиталистички елементи из привредног живота.

(стр. 342). Који је то „сходан начин“, ко и како треба да „забрани одн. онемогући онима који имају и сувише доходака да сувишак потроше за себе?“ То је опет *тајна* коју нам Др. Госар није хтео да открије. Зато сва ова очајно натегнута разлагања „о праведној разделеби доходака“ остају само празне професорске конструкције, „уображења без фантазије“, да употребимо један *Марксов* израз.

Као што је за „праведну разделебу доходака“, Др. Госар је и за *праведну разделебу рада*, јер је то „значајно са становишта *социалне правде*“ (стр. 345). Социјална правда је, међутим, у класном друштву само омиљени параван којим ситнобуржоаски теоретичари и политичари прикривају своју службу капиталу. „Као један од битних услова општег благостања — каже Др. Госар — поставља се питање о томе како би се могло постићи да сви људи, свако према својим снагама и способностима, раде продуктивно или иначе корисно по народну привреду или друштво“ (стр. 346). И одмах даје и одговор на постављено питање, односно, по свом обичају, *два* одговора: непосредни и посредни. „Непосредни пут до тога циља био би тај што би држава, односно уопште организовано друштво, на то *принудила* она лица која сама не буду хтела да се лате одговарајућег рада. У културним приликама нешто тако можемо замислити само као изузетак (на пр. принудни рад скитница). Ипак нема сумње да би се сходним мерама и у том погледу могло бар нешто учинити“. Опет, дакле, „сходним мерама“ чија окултна моћ и чаробно дејство остају, наравно, *тајна* Др. Госара. Као значајнији пут, међутим, Др. Госар помиње „*посредни притисак* на људе да врше своју дужност према раду“, а он би се извео *ограничењем доходака без рада*, о чему је већ било говора.

Пада, међутим, у очи једна ствар преко које не можемо прећи ћутке. Док је, говорећи о одређивању најамнице, Др. Госар, у име „економских закона“,

одлучно одбијао интервенцију „моралних“ елемената, *сад*, кад је реч о „праведној разделеби рада“ која се првенствено тиче *буржоаске* коже, Др. Госар нарочито истиче „моралну страну тога проблема“, па каже: „Није довољно само да свет увиди да је онај ко живи без рада стварно паразит и да живи на рачун других, већ треба свет да има и довољно моћи и воље, довољно моралне снаге да не тражи увек прилике да се користи на штету других. Тек кад се буде попело опште мишљење о раду и беспослицењу до ове висине и кад свет бар већим делом буде морално довољно јак да не жели живети од туђих жуљева, тек онда ће бити могућно да се практично и доследно изведе начело дужности рада“ (стр. 347). А то, просто народски речено, значи: *никад!* Јер пребацивати решење економског проблема рада на *морални* план у *капиталистичком* друштву, значи овековечити — *status quo*.

Констатујући да је и „својина сувише неравномерно раздељена међу људима“, Др. Госар се пита: „шта треба учинити да би се отклониле бар главне тешкоће и неправде које отуда потичу?“ (стр. 351). По себи се разуме да Др. Госар заступа отужну тезу „о социјалним дужностима својине“, наглашујући да је та теза дошла до изражаја и у извесним уставима (као примере наводи два *покојника*: вајмарски и видовдански устав).¹⁾

Приступајући дискусији о *ограничавању приватне својине* Др. Госар је свестан да је дирнуо у „осино гнездо“ капиталистичког друштва. Зато је томе послу пришао са свом опрезношћу коју диктују обзири према капиталистичкој „светињи над свети-

¹⁾ Познато је, међутим, да је теза „о социјалним дужностима својине“ постала саставни део *фашистичке доктрине* уопште. *Мусолини*, у свом говору, поводом закона о корпорацијама, у Сенату (13-I-1934), каже: „Приватна својина употпуњује човекову личност: то је једно право, али, будући право, оно је и дужност, тако да ми мислимо да својину треба уздићи на ранг социјалне функције.“

њама", и поред благих прекора у виду лекција о социјалној функцији својине. Али Др. Госар не преза ни од претњи на адресу капиталиста у моментима кад евоцира језовиту перспективу опасности која може прогутати и саме основе „модерне цивилизације”, т. ј. основе капитализма.

Налазећи се тако стално између субјективне жеље за одржањем капитализма и објективне немогућности њене реалзације, Др. Госар осцилује између Сциле и Харидбе, покушавајући да спасе оно што се спасти — не може.

Др. Госар полази од ове констатације: „Нема у ствари никаквог правог разлога за то да не би могли, слично као и код земљишта, по потреби повући границе и у погледу све остале имовине која се налази у приватној својини. Напротив то би било *важно и потребно*” (стр. 353). А да га ко не би криво разумео, Др. Госар одмах додаје: „Треба поменути да идеја максималне границе имовине не дира у основе постојећег привредног поретка. Напротив она се с њим да довести у склад”. И читава реформа за коју се залаже Др. Госар има управо за циљ да капиталистичко друштво, које је изгубило равнотежу, доведе поново у „потпуни склад”. Да би још више ублажио свој став, Др. Госар каже: „Разуме се да је такво ограничење приватне својине одн. имовине само крајње сретство које би долазило у обзир тек кад друкчије не би било могуће да се поправе неправде које проистичу из сувише неравномерне поделе имовине” (стр. 353). Те мере Др. Госар резервише, дакле, као последњи адут за спасавање капитализма, „јер ће иначе пре или после доћи до слома и револуције” (стр. 353). Фашизам или револуција — то је, и по Др. Госару, дилема историјске прекретнице на којој се људско друштво налази.

Пошто је констатовао да „нема у ствари никаквог правог разлога” против ограничења приватне својине, да је, сем тога, то ограничење „важно

и потребно”, утолико пре што оно не тангира „основе постојећег привредног поретка”, — Др. Госар, у духу своје тактике самопобијања, *ипак* каже: „Практично такво ограничење односно умањење постојеће приватне имовине биће врло тешко спроведено без већих друштвених поремећаја. Јер стварно се ради о одузимању приватне имовине. То нико неће допустити драге воље, па макар му остало довољно за његове потребе односно да може пуном снагом привредно да дејствује. Најмање на то би пристали без насиља они који своју привредну надмоћност политички злоупотребавају у сврху да се користе на рачун других” (стр. 354). И ви сад свакако очекујете да ће се Др. Госар, пошто је у питању нешто тако „важно и потребно”, одлучити и за насиље, утолико пре што знамо из раније да он у начелу *није* против насиља. Али ће нашем наивном очекивању Др. Госар приредити још једно разочарење више. Јер, истина је да Др. Госар *није* против насиља *уопште*, али је *против* насиља кад би оно требало да се примени на капиталисте! И зато, падајући на колена пред највећом светињом капиталистичког друштва, Др. Госар покајнички каже: „Према томе, идеја максималне мере, уколико је по среди *постојећа* приватна својина као легално сретство, има *потпуно теориски карактер*”. Другим речима, Др. Госар се само шалио кад је малочас говорио о ограничењу приватне својине као „о важној и потребној ствари”, он је само хтео мало да заплаши — капиталисте, али се, изгледа, од својих „грешних мисли” и сам толико уплашио да је брже боље потрчао да скрушено, као извињавајући се пред капиталистима, изјави како све оно што је отоич говорио има само „теориски карактер”, т. ј. спада у царство фантазије Др. Госара. Али, да не би изгледало да је баш потпуно капитулирао, Др. Госар мисли да би се ограничење могло применити само на „имовине које постају”, и да би то „мож-

да било чак и најидеалније сретство за постепено уређење друштвених прилика" (стр. 354). *Како, којим путем* — то је опет тајна коју Др. Госар упорно и љубоморно чува.

Најзад, у завршном одељку, Др. Госар се задржава мало на рационализацији продукције и потрошње. Он разликује привредну од техничке рационализације, па каже: „Техничка рационализација чак може бити и противна целисходном уређењу привредног живота". (стр. 262). Ово реакционарно схватање техничке рационализације дошло је до изражаја и у последњим Хитлеровим декретима којима се наређује да се у свима пословима, колико год је могуће више, избегава употреба машина, да би се тобож упослило што више радника.¹⁾ У вези са проблемом рационализације продукције и потрошње (Др. Госар, доследно своме гледишту, говори најпре о рационализацији потрошње па тек онда производње), Др. Госар истиче и „потребу и значај јединственог привредно-политичког вођства целокупне привреде у појединим државама, па и у целокупном људском друштву уопште. Недостатак таквог вођства, јесте један од највећих и најзамаш-

¹⁾ Копирајући Хитлера, то исто препоручује и француски министар рада, нео-социјалист *Marquet*. Познато је да, и код нас, на пример, професор београдског Универзитета Др. Драгољуб Аранђеловић, пишући о кризи, препоручује као излаз из кризе — враћање натуралној привреди, т. ј. враћање у средњи век, у — варварство. Г. Аранђеловић се изјашњава за други члан дилеме коју је још Роза Луксембург, говорећи о општој кризи капитализма, тако сјајно формулисала: социјализам или варварство! — Од интереса је поменути да горње Хитлер-Госарово реакционарно схватање рационализације деле и југословенски социјал-демократи. Др. Ж. Топаловић и Б. Крекић, приликом недавне анкете о беспослици, (4-III-1934), поднели су резолуцију у којој се, између осталог, каже: „Код примене нових машина и нових метода рада у привреди, које имају за последицу повећавање произвођачких способности привреде и смањење броја запослених радника, вршити јавну контролу и обезбедити поступност у овом послу..."

них узрока садашње привредне кризе у оквиру појединих народних привреда као и у целокупном друштвеном животу" (стр. 364). „Рационализовани" капитализам, „организовани" капитализам; „планска привреда" у оквиру капитализма — у томе лежи спас, — грме у интернационалном хору забринути адвокати капитализма, не увиђајући да је то *contradictio in adjecto*, јер је анархија управо биће, сам начин егзистенције капиталистичке производње. Анархија у капиталистичкој производњи не може се уништити а да се не уништи сам капитализам.

Др. Госар се изјашњава и за „социјализацију модерног привредног живота". Само што овде, наравно, имамо посла не са социјализацијом у марксистичком смислу те речи, него са злоупотребом самог термина социјализације, као што се види из ових Др. Госарових речи: „Социјализација је у ствари само заједнички израз свега онога што треба да буде циљ реформе друштва. Социјализација према томе значи потчињавање целокупне привредне делатности, као и уопште целокупног привредног живота, под опште друштвене обзире" (стр. 362). Ова шућмураста дефиниција социјализације одговара чисто фашистичком, специјално хитлеровском схватању социјализације: као што су испразнили и унаказили појам социјализма, хитлеровци су лишени праве садржине и појам социјализације, употребљавајући ову популарну реч искључиво у демагошке сврхе, у циљу обмањивања маса. То је смисао и Др. Госарове „социјализације". Јер и његова „социјализација" уопште не тангира темеље капиталистичког друштва; јер и поред ње „сав привредни живот остаје у суштини израђен на својим досадашњим основима", и у њему још „увек одлучује тежња за што већом зарадом". Само би „ипак требало да се све уреди тако да сваки појединац у целокупном свом газдинству буде принуђен да води рачуна о друштвеним потребама и користима. Начело изражено у тежњи за што већом зарадом ос-

тало би, али би се кретало увек у границама које одређују опште дрштвене потребе и користи" (стр. 363). Хитлер је ову исту мисао формулисао краће овако: „Предузимач носи пуну одговорност пред нацијом за своју фабрику”.¹⁾

„Рентабилитет предузећа с једне стране, друштвене потребе с друге стране — то су оне крајње границе у којима би требало да се врши сва социјализована привреда” — завршује, сасвим у хитлеровском духу, своја излагања Др. Госар, остајући тако, у незавидном положају, прикљештен између чекића рентабилитета приватних предузећа и наковња друштвених потреба.

XI

Прелазимо на закључак, најпре Др. Госаров. Одговор на два основна питања реформе модерног друштва Др. Госар је резервисао за крај своје књиге. „Прво питање гласи: да ли треба данашње друштво покушати преобразити на његовим садашњим основима, или га пак треба поставити на потпуно друге нове темеље. Друго питање је у томе да ли ће се садашње друштво моћи постепено, без већих поремећаја, преобразити тако да оно стварно одговара како правди тако и потребама општег благостања, или ће то пак бити могућно једино ако се постојећи друштвени поредак у један мах сруши до основе, па се тек на његовим развалинама буде покушавало основати ново друштво. Ово друго питање можемо означити краће као питање еволуције и револуције” (стр. 365).

¹⁾ У Хитлеровој Немачкој је индустријалац *Führer* а његови радници *Gefolgschaft*. *Goebbels* наивно-глупо сматра да су на овај начин класне супротности у Немачкој „савладане”, иако баш формула *Führer—Gefolgschaft* најдрастичније истиче на видик не само непремостиви јаз између капиталистичке и радничке класе у опште него и најбезочније поробљавање и деградирање радничке класе у данашњој Немачкој.

Ми већ знамо одговоре Др. Госара. Али ћемо га пустити да нам их он још једном формулише: „Што се тиче *првог* питања, моје мишљење је да на основу свега, што смо у току целог списа утврдили и установили, сасвим је јасно да се у ствари ни приближно не ради о основима на којима је изграђен данашњи друштвени поредак”. Затим: „Ко је иоле пажљиво пратио наша излагања, морао је увидети да су у истини значајна и одлучна једино *практична* питања. Значајно је и одлучно једино питање о томе *како* ће се слободном делању људи одредити границе тако да то уједно одговара пуној мери друштву и његовим циљевима и потребама” (стр. 366, курзив наш). Пошто смо ми пажљиво пропратили сва Др. Госарова излагања, имали смо прилике да *п* пута подвучемо да Др. Госар нигде *није* говорио о *модалитетима* спровођења своје реформе. Он о томе, уосталом, *намерно* није хтео да говори, као што је још у уводу своје књиге нагласио. По нашем мишљењу, то је *основна* слабост, *органска* мана Др. Госаровог излагања, утолико *пре* што је читав проблем реформе друштва, како је он схвата, чисто *практичног* карактера. Сад се и Др. Госар придружује овом нашем мишљењу. Он потврђује у горе цитираним речима не само да су „у истини значајна и одлучна једино *практична* питања” него и то да је „значајно и одлучно једино питање о томе *како* ће се слободном делању људи одредити границе”. Кад се има у виду да Др. Госар о овом „једино значајном и одлучном питању” уопште није ни говорио, излази да је у Др. Госаровој књизи „значајно и одлучно” управо само оно о чему Др. Госар — није говорио. Али иако о томе није *explicite* говорио, дао је у изобиљу материјала на основу којег смо ми утврдили и утврђујемо, да је једини *пут* за извођење Др. Госарове реформе друштва *пут — фашизма*. Јер, шта је управо фашизам? Најкраће речено: то је покушај крупног капитала да се насиљем спасе оно што је историјски осуђе-

но на пропаст.¹⁾ А по тој линији се управо креће и сав активизам Др. Госара, уколико овде онде избија из његових „објективних“ излагања: „Бескорисно је само сазнање и увиђање шта треба учинити. За стварну реформу људског друштва потребна су дела, понајчешће одважни чини“ (стр. 367). И одмах затим као *memento*: „Историја учи да су владајући односно одлучујући сталежи криви за највећи број револуција баш због тога што су сами себе и сувише сажаљевали и нису имали довољно снаге да на време учине оно што треба“. Тако су говорили и говоре сви идеолози — фашизма.

Што се одговора на друго питање тиче, Др. Госар каже: „Одговор на питање да ли се данашњи друштвени поредак може преобразити без револуције, зависи највише од тога *колико снаге и воље за то има код људи уопште*“. Кад се има у виду да Др. Госар под људима уопште разуме само *присталице данашњег друштвеног поретка*, буржоазију и њене идеологе, онда овај, на први поглед, тако наиван одговор добија изразито фашистички карактер. То се сасвим јасно види из наредних речи: „Ово вреди нарочито у погледу питања да ли је комунизам односно бољшевизам у Европи неизбежан, т. ј. да ли, пре или после, мора доћи до њега. Данас се велики број људи подаје тој мисли. Међу њима једну групу чине разни занесењаци и фанатичари, који беже од напорног, али ипак једино спасоносног рада, па се радије подају ватреним фразама о социјалној револуцији. Друга група обухвата лица, која су већином недавно још била мишљења да социјално питање и не постоји, или бар да није то-

¹⁾ Конкретније: „Фашизам је отворена терористичка диктатура најреакционарних, најшовинистичких и најимперијалистичких елемената финансијског капитала“. Фашизам није никаква посебна „епоха“ у развоју капитализма као што мисле социјалдемократи и понеки „леви-чари“, који се нису ослободили ситнобуржоаске идеологије као *Remmele, Neumann*, и т. д.

лико акутно и горуће. Но сада, кад су им тешке последице савремене привредне кризе отвориле очи, они резигнирано мисле да нема спаса. У овом тупом и очајном подавању немилој судбини огледа се заправо сва трагика неспособности, која краси европску буржоазију“ (стр. 367). Исту ову мисао развија у последње време врло често *Hitler* (на пр. у говору од 30 јануара 1934 у Reichstag-у,¹⁾ у разним интервју-има, и т. д.). И ова *подударност* у мислима није случајна, она потиче из истог извора: *фашистичког схватања реформе данашњег друштва*.

„Према свему што смо видели — наставља Др. Госар — јасно је да овако могу говорити и мислити једино они који нису начисто ни са суштином предмета о коме се ради нити су способни да одлучном вољом и снагом уђу у „природни“ ток савременог друштвеног живота да би га упутили новим правцем. Мишљење да су комунизам и бољшевизам неизбежни, у ствари је само доказ немоћи и неспособности оних који тако мисле. Међутим, здрав и за живот способан род сматра, или би бар требало да сматра, да комунизам и бољшевизам Европи нису ни најмање потребни, јер се све што је у њима добро може извести и без жртава које они изискују“ (стр. 367). Зар ове речи, којима Др. Госар завршава своју књигу, не звуче као трубни знак, као ратни поклич, као пламени позив „здравом и за живот способном роду“ да се окупи под Др. Госаровом реформаторском заставом у циљу фашистичке борбе за спасавање „људског друштва“ од иминентне катастрофе!

¹⁾ Говорећи о ситуацији у Немачкој пре свог доласка на власт, *Hitler* каже: „Буржоазија није разумела смисао ове борбе (између национал-социјалиста и комунизма) која је изискивала јасну одлуку“. По себи се разуме да се ове речи не односе на тешку индустрију која је финансирала Хитлеров покрет, него на онај колебљиви „резигнирани“ део буржоазије о коме говори и Др. Госар.

*
* *
*

Поред општих места, празних апстракција и заједничке фразеологије са свима ситнобуржоаским утопистичким реформаторима и фашистичким идеолозима („социјална правда“, „праведна раздеоба“, и т. д.), Др. Госарова реформа има једну специфичну сличност и различност са *Proudhon*-овом реформом. *Proudhon* је хтео да препороди друштво на бази стриктне и непосредне примене закона вредности¹⁾ одбацујући све остале законе производње еспапа. Др. Госар хоће обрнуто: да препороди друштво на бази стриктне примене свих закона производње еспапа, одбацујући само закон вредности. И једно и друго је подједнако апсурдно: јер, као што се сенка не може одвојити од предмета коме припада, тако се ни закон вредности не може одвојити од производње еспапа, пошто је закон вредности, као што знамо теоријски рефлекс друштвених односа производње еспапа.

Др. Госар има са *Proudhon*-ом и ову заједничку црту. *Proudhon* је, као што је познато, стајао на гледишту да економика треба да резорбује политику (*l'atelier remplace le gouvernement*). Он није веровао у ефикасност политичких сретстава кад је реч о решењу социјалног питања. И у томе је остао доследан до краја. Њега не интересује проблем освајања власти, основни проблем сваке револуције. Њему не треба уопште државни апарат, јер је он био уобразио да ће својом економском реформом — чији је ситнобуржоаско-утопистички карактер *Маркс* тако сјајно изобличио у *Беда Филозофије* — на неки „волшебни“ начин постићи „дисолуцију владе у економски организам“. И Др. Госар је у својим излагањима, као што смо видели, сасвим запоставио политички аспект социјалног питања. Све мере његове реформе спадају, по његовом сопственом

¹⁾ Слично је хтео и *Dühring*. Видети *Engels, Anti-Dühring*, 1878, S. 262.

тврђењу, у „практичну економску и социалну политику“. Али Др. Госар у овом случају има ипак то преимућство над *Proudhon*-ом што није — доследан. Он у неколико наврата ипак апелује на државу или „организовано друштво“, схватајући државу, по фашистичком рецепту, као „чулно надлучну“ — да употребимо један *Hegel*-ов зраз — инкарнацију „духа заједнице“. И зато Др. Госар у овом погледу више потсећа на *Rodbertus*-а него на *Proudhon*-а.

Још једна ствар истиче на видик менталну сродност између *Proudhon*-а и Др. Госара. И један и други констатују извесне несумњиве супротности у друштву, али нису у стању да те супротности схвате дијалектички. Од тезе и антитезе они нису у стању да се попну до синтезе, или, како *Маркс* каже за *Proudhon*-а: „није никада могао да се уздигне изнад прва два басамака просте тезе и антитезе“. Отуда они сматрају да су ове супротности не историски условљене, пролазне, него природне и вечите категорије које се уопште не могу разрешити, него само балансирати и одржавати у равнотежи помоћу „закона правде“, како каже *Proudhon*, или „духа заједнице“ којим оперишу сви фашисти са Др. Госаром. У отсуству дијалектике, они нису били у стању да увиде да „рђава страна прави историју“, ¹⁾ да су „рђаве“ и „добре“ стране нераздвојно везане у дијалектичком процесу историје, тако да је свако издвајање „добрих“ од „рђавих“ страна само једна — насилна апстракција. Полазећи од догматичке констатације да свака економска категорија има две стране: једну добру и једну рђаву, *Proudhon* је, на пример, као основни проблем друштвене реформе поставио: „сачувати добру страну, отстрањујући рђаву“. Они нису схватили да је

¹⁾ *Маркс* каже, на пр.: „У данашњем друштву, у индустрији заснованој на индивидуалној размени, анархија производње, која је извор толике беде, у исто је време и извор сваког напретка“. (*Беда филозофије*, стр. 74).

данашње друштво *јединство унутарњих супротности*, да је узајамна борба тих супротности *мотор историје*, и да се само кроз борбу ових супротности може доћи до више дијалектичке синтезе у којој ће те супротности бити решене.

Summa summarum: Др. Госарова реформа друштва је једна вулгарно економска „еклектичка чорба“ са јаким фашистичким зачинама. Има ту од свачега по мало, јер „што више јаја, то гушћа чорба“. То је, уосталом, *биће* сваког *еклектицизма*, који у ствари није ништа друго него идеолошки рефлекс интермедијерног економског положаја ситне буржоазије.

Иако је намерно избегао да говори о конкретним сретствима спровођења своје реформе (јер, из ових или оних разлога, није хтео да се *отворено* изјасни за фашизам), Др. Госар је савршено јасно формулисао *циљ* своје реформе, тако да смо ми већ на основу дијалектичке тезе о *јединству циља и сретстава* могли открити, коликогод су нам прилике допуштале, и *сретства* која се *implicite* подразумевају кад се *циљ* формулише онако јасно и недвосмислено као што је то урадио Др. Госар. Општи *циљ* Др. Госарове реформе друштва састоји се у томе да се „модерно друштво“, еуфемизам за капитализам, спасе од расула, пропасти. Реформа би имала да се изведе строго у оквиру капиталистичког друштва; она не би уопште дирала у његове *основе*, него би имала за *циљ* да уклони само његове „*рђаве стране*“. Другим речима — и то је заједничка карактеристика и ситнобуржоаских утописта и фашистичких идеолога —: треба уклонити *последнице*, а задржати *узрок болести*! Ето у чему се састоји сва социјално-медицинска мудрост бившег Министра социјалне политике и народног здравља, професора Политичке економије на Универзитету у Љубљани — господина Др. А. Госара. —

Технократија и марксизам

Доба економских криза по правилу обилује најразноврснијим теоријама о узроцима криза и најбесмисленијим рецептима за њихова решења. Једна од нових теорија које су постале у току данашње светске економске кризе јесте и — *технократија*. Једна група стручњака, махом инжињера, дошла је у Америци на идеју да би криза уопште нестала ако би се не само на организацију привреде него и на уређење свих друштвених односа применило *мерило енергије*. Не, дакле, само економски него *цео друштвени живот* треба свести на *систем енергетичких јединица*. *Енергетичко друштвено уређење* — то би био идеал технократске доктрине.¹⁾

Технократи су, проучавајући апарат производње у Америци, дошли *рачунским путем* до овог резултата: ако би се ставиле у покрет све постојеће продуктивне снаге, ако би се искористио *цео капацитет* апарата производње, *американском народу* би било довољно да ради 2 сата дневно да би *живео* 10 пута боље него 1929 године, године *максималног просперитета*. Сваки *Американац* имао би, по ценама из 1929 године, *годишњи приход* од 20 хиљада долара.

Технократи су несумњиво *осетили проблем*: *увидели су* да је *развитак продуктивних снага* дошао у

¹⁾ Било би излишно улазити у детаље овог технократског „енергетичког друштвеног уређења“, јер је већ сама *основна идеја* једног таквог уређења *апсурдна*: не само *духовни рад* него ни највећи број *телесних радова* не могу се изразити *енергетичким јединицама*. — Сличних покушаја било је и раније, много пре технократа. Против њих је писао још *Engels*. У истом смислу заузео је *исправан став* и *A. Pannekoek* у чланку *Energie und Wirtschaft* — („Neue Zeit“, 1906).

сукоб са друштвеним односима производње или, како они својим језиком кажу, са „системом цена”. Они су изнели једно обиље примера који сјајно илуструју противречност између развитка продуктивних снага и капиталистичког начина производње. Они наводе масу примера како се нови проналасци не искоришћују данас само зато што би њиховом применом били угрожени експлоататорски интереси капиталистичке класе.

Технократи тврде, на пример, да би се могли конструисати аутомобили који би служили по 65 година и могли прећи милион километара без икакве оправке, док би њихови трошкови производње изнели само половину данашњих трошкова производње. Али се ти проналасци не искоришћују, јер би то руинирало данашњу индустрију аутомобила и учинило крај монополистичкој владавини данашњих аутомобилских магната. Технократи тврде такође да би се могла фабриковати обућа која не пропушта влагу и која би се могла носити 2½ године без оправке. Али би то уништило данашњу индустрију обуће; и т. д.

Технократи су свесни везе која постоји данас између развитка технике и беспослице: они данашњу хроничну, структурелну, беспослицу називају „технолошка беспослица”, али као техничари, они, наравно, не траже решење у обустави техничког прогреса него у реформи друштва која би онемогућила да техника буде непријатељ човеку. Технократи су сматрали да су они у првом реду позвани да узму у одбрану технику против бесмислене оптужбе, која се са разних страна против ње подиже, као да је она крива за данашњу кризу. И они су то учинили са великом љубављу према техници, али без икаквог дубљег разумевања за њену улогу у капиталистичком друштву. Они су покушали да помире своју љубав према техници са жељом за одржањем капиталистичког друштва. Али за тај иреални потхват, ни-

су, наравно, могли наћи реалну базу и зато су прибегли фантазији.

Не упуштајући се у детаљнију дискусију проблема односа између технике и капиталистичке економије, хтели бисмо да подвучемо само ово. Иако монополистички капитализам несумњиво задржава технички прогрес,¹⁾ јер огромни пораст фиксног капитала постаје разлог за врло обазриво увођење нових машина, па зато и сметња за брзо опште увођење савршенијих сретстава рада²⁾ — ипак је технички прогрес немогуће зауставити. Али се његова форма може изменити, као што показује технички развој за време садашње кризе. Говорећи о репродукцији на проширеној бази, Маркс истиче да она може бити двојака: „екстензивна, ако се поље производње проширује, интензивна, ако сретства производње постају ефикаснија (*wirksamer*)”³⁾. Монополистички капитал поставља данас индустријској техници друкчије задатке него раније. Раније, у доба прогресивног развитка капитализма, од технике се захтевало да својим проналасцима омогући повећање капацитета производње проширујући апарат производње, док се данас, кад већ постоји огромна диспропорција између капацитета производње и мо-

¹⁾ *Der Imperialismus als höchste Stufe des Kapitalismus*, 1926, S. 57. И из чланка В. Срзентића (Границе техничког прогреса у капитализму, *Danas*, бр. 5) јасно излази да постоји и мора постојати сукоб између монополистичког капитализма и развоја технике, иако то Срзентић пориче, тврдећи да „постоји само несклад могућности коју модерна техника ствара и интереса човечанства, на једној страни, са капиталистичким монополном на технички прогрес и интересима монополских капиталистичких организација на другој страни.” Зар и ове речи, у суштини, не изражавају сукоб између монополистичког капитализма и развитка технике? У капиталистичком друштву је немогућа друкчија примена технике него капиталистичка: зато је, са марксистичког гледишта, погрешно одвајати капиталистичку примену од капитализма.

²⁾ *Kapital*, Bd. II. S. 141.

³⁾ *Kapital*, Bd. II. S. 142. (Курзив наш).

ћи апсорпције, од технике тражи да својим проналасцима само појача интензитет рада, да смањи потребно радно време и на тај начин, повећавајући степен експлоатације радне снаге, повећа релативни вишак вредности¹⁾ („рационализација кризе”). *Развитак технике у току садашње кризе најбоље показује како правац и форма техничког развитка стоје у најтешњој зависности од економских интереса владајуће класе.*

Технократи су у основи правилно поставили проблем: треба преобразити данашњи друштвени поредак. Али се даље од тога, практично, нису ни макли. Јер није довољно истаћи само потребу преображаја данашњег друштвеног поретка. Ту потребу не одричу данас ни официелни идеолози владајуће буржоазије. Али како извршити тај преображај? На којој основи? У коме обиму? Којим путем? Каквим сретствима? На сва ова конкретна питања технократи не дају никакве одговоре. Они су поставили циљ, а нису у стању да укажу на пут који води томе циљу. Зато је технократија у ствари једна утопија: једна апстрактна рачунска конструкција без везе са конкретном друштвеном стварношћу. Отуда њен значај не превазилази значај једног рачунског задатка, или, тачније, једне збирке рачунских задатака без везе са стварним животом. То је разлог зашто је технократска доктрина морала увенути и пре но што се расцветала. Иако су једно време били подигли у целом свету велику ларму, уз неизбежну „американску рекламу”, технократи су врло брзо умукли: данас се о технократији ни у Америци више не говори. *Habent sua fata — utopiae!*

Технократи нису противници капитализма. Они су мислили увек само на реформу друштва у оквиру капитализма. Али, немајући ни појма о економским законима капиталистичког друштва, они су се

¹⁾ С. Марковић: Основни појмови Политичке економије, 1933, стр. 56—58.

изгубили у мору апстрактних цифара и — потонули. Уколико су се уопште изјашњавали о економским проблемима у вези са кризом, њихова гледишта у тој области претстављају једну конфузију најразноврснијих вулгарно-економских теорија (почевши од савршено погрешне теорије субконсумције чију је бесмисленост јасно показао Енгелс у *Anti-Dühring*-у, па до *Proudhon*-ове фантастичне теорије о организацији производње „добара” на бази реформе кредита путем „Народне Банке”, чији је утопистички карактер Маркс изобличио у *Беди филозофије*).

Технократија је теорија ситнобуржоаских интелектуалаца са фашистичким тенденцијама, али је она морала пропасти већ и због тога, што није нашла подршке код американске крупне буржоазије која је више волела *Roosevelt*-ове експерименте који имају за циљ да, на рачун радничке класе и сиромашних фармера, потраже излаза из кризе, не дирајући ниуколико у основе капиталистичког друштва.

Технократија не претставља никакву добит за науку: она није ничим обогатила научно сазнање. Још Маркс је предвидео гигантски развој технике у капиталистичком друштву са свима економским конзеквенцијама које отуда проистичу и чије се дејство састоји у све већем заостравању основне противречности капиталистичког друштва: противречности између друштвеног карактера производње и индивидуалног начина присвајања. Из те противречности потичу у крајњој линији све кризе у капиталистичком друштву, па је то случај и са данашњом светском економском кризом.

Марксистички пут за ликвидацију ове противречности довољно је познат. Технократи су бестрага далеко од тог пута. Насупрот јасном и одређеном, разумљивом и убедљивом марксистичком решењу проблема, технократи се, кад је реч о практичним мерама за решење кризе, губе у празним апстрак-

цијама, у магловитим утопијама планске производње у оквиру капитализма.

Само оне теорије у којима се огледају иманентни закони динамике друштвеног живота постају трајна тековина науке. То није случај технократије: зато је она умрла сасвим природном смрћу.

Н. Grossmann и теорија криза

У индексу (имена, књига, догађаја, појава и појмова поменутих у првој књизи), који је издао часопис *Данас*, читамо да Н. Grossmann у својој књизи *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems* (1929) „пolemизира са свим Маркс-овим критичарима и развија теорију криза, искључиво на Маркс-овим поставкама, доказујући на тај начин да је Маркс у *Капиталу* дао све потребне елементе за теорију криза”. Пре свега, за све марксисте, још много пре Grossmann-а, уопште није било спорно да је Маркс у *Капиталу* дао све потребне елементе за теорију криза (то су спорили само Kautsky и комп.), па је на основу тих елемената и израђена и разрађена марксистичка теорија криза (Енгелс, Уљанов, и т. д.), такође много пре Grossmann-а. По Индексу, међутим, изгледа да је Гросман први развио „теорију криза искључиво на Маркс-овим поставкама”. Али није реч о приоритету, о форми. Гросман је у поменутој књизи заиста развио једну теорију криза која је, додуше, скроз проткана масом цитата из Маркс-а, али при свем том са марксистичком теоријом криза нема ничег заједничког. Маркс-ови цитати, већином непотпуни и осакаћени, само су механички „гарнирунг” Гросман-ове теорије.¹⁾

¹⁾ Grossmann покушава да своју теорију слома капиталистичког система импутира Марксу. У томе циљу служи се у изобиљу, на један недопуштен начин, цитатима као што је, на пр. овај. На стр. 254 каже Grossmann: „Denn der Zusammenbruch des Kapitalismus war „damit aus dem Wesen der kapitalistischen Produktionsweise als eine selbstverständliche Notwendigkeit bewiesen”. (*Kapital*, III/1, S. 193). Цела реченица, међутим, из које су истргнуте подвучене речи, гласи код Маркса: „Est ist damit nicht gesagt, dass die Profitrate

Гросман дефинише кризу, у духу своје погрешне теорије хиперакумулације, овим речима: „Криза је прекинута и недоведена до пуног развитка тенденција слома” (Die Krise ist eine unterbrochene und nicht zur vollen Entfaltung gelangte Zusammenbruchstendenz, S. 290). Сасвим супротно марксистичкој теорији криза, чије смо основне линије ми већ имали прилике да истакнемо на претходним страницама ове књиге, Гросман каже: „Немогућност продаје еспапа, хиперпродукција, јесте само последица недовољног оплођавања (Verwertung), које наступа са хиперакумулацијом. Не проузрокује кризу диспропорционалитет између проширења производње и

nicht aus anderen Gründen vorübergehend fallen kann, aber es ist damit aus dem Wesen der kapitalistischen Produktionsweise als eine selbstverständliche Notwendigkeit bewiesen, dass in ihrem Fortschritt die allgemeine Durchschnittsrate des Mehrwerts sich in einer fallenden allgemeinen Profitrate ausdrücken muss.” Маркс говори о опадању стопе профита, а Grossmann о сломи капитализма! Сличне примере помиње и Varga (у полемичком чланку *Akkumulation und Zusammenbruch des Kapitalismus*).

Осим о Grossmann-у, има у Индексу и других ствари које би ваљало исправити. На пример, суд о Чернишевском је сасвим погрешан. Као личности, под чијим је утицајем стајао Чернишевски, помињу се осам имена, али међу њима нема двојице који су у ствари били прави учитељи Чернишевског: Hegel и, нарочито, Feuerbach. По Индексу, Чернишевски је био „позитивист и утилитарист”. Ни једно ни друго! Чернишевски је био филозофски материјалист и социјалист, чији је развитак у правцу дијалектичког материјализма и научног социјализма, отежаван заосталашћу руских друштвених односа, био брутално пресечен двадесетогодишњим робовањем по тамницама и у Сибиру.

Ни Крлежа ни Богдановић не показују разумевање за велики историјски значај који има Чернишевски као литеарни критичар и теоретичар естетике (Крлежа у Предговору *Подравским мотивима* назива Чернишевског утилитаристом, „који тврди да је кобасица важнија од Шекспира”, што је само једна филистерска измишљотина руских ларпурлартиста Чернишевског доба, док Богдановић Чернишевског убраја у „примитивне и наивне претке” за које има „осмех симпатичне ироније”, *Danas*, стр. 43). Познато

недовољне куповне моћи, дакле оскудица у потрошачима. Криза наступа јер се од постојеће куповне моћи не прави употреба, куповна моћ се не манифестује, јер се не исплаћује (es lohnt sich nicht) да се продукција проширује, пошто се при проширеној репродукцији може постићи само толико вишка вредности колико при продукцији у досадањем обиму” (С. 291). Затим: „Ми смо показали да... кризе не потичу из анархија производње, из конкуренције, него се јављају као функција хиперакумулације капитала, при чему је све оштрија конкуренција последица хиперакумулације”. (С. 606). Као што се види, Гросман-ово схватање кризе заиста нема ничег заједничког са Маркс-овим схватањем.

је, међутим, да Чернишевски не само није проповедао „рушење естетике” (случај Писарева), него је у својој знаменитој дисертацији *Естетски односи уметности према стварности* учинио први покушај да Естетику постави на чврсту подлогу филозофског материјализма, да је научно фундира. Уколико у томе није до краја успео, то долази отуда што се проблеми теорије уметности, баш као и многи други, нису могли уопште решити у оквиру Фојербаховог материјализма, чији је један од најконзеквентнијих претставника био Чернишевски. Али се Чернишевски, кад је реч о питањима естетике као теорије уметности, не може ни данас заобићи: њега треба „превазићи” у дијалектичком смислу речи, т. ј. задржавајући оно што је од трајне вредности у Чернишевском раду из области теорије уметности (видети студију Плеханова о Чернишевском), треба поћи корак даље и дићи се степен више: треба изградити теорију уметности на бази дијалектичког материјализма. То је свакако један од најкомпликованијих проблема материјалистичке дијалектике чијем решењу треба да посвете, па и посвећују, своје најбоље снаге марксистички ориентирани књижевници и уметници у целом свету.

Као и Чернишевски, у Индексу је рђаво прошао и Светозар Марковић, најкрупнија фигура у политичкој историји Србије друге половине 19 века. Процена његове вредности, значаја, улоге и утицаја не само што је непотпуна него је и неисправна, о чему ће на другом месту бити још речи.

А шта тек да кажемо о оној немогућој формули по којој је Engels у *Anti-Dühring*-у дао „синтезу дијалектичког и историјског материјализма” и т. д.

Остављајући да се другом приликом подробније позабавимо Гросман-овом теоријом хиперакумулације и слома капиталистичког система, учинићемо за сад само једну напомену. У својој поменутој књизи Гросман је развио једну теорију хиперакумулације помоћу које је хтео „чисто економски“, „на основу закона вредности“, „математичким путем“ да докаже *нужност* слома капиталистичког система. На бази Бауер-ове шеме процеса репродукције (из доба његове полемике против погрешне теорије репродукције Розе Луксембург), Гросман долази, *рачунским путем*, до „математички тачног“ закључка да — у току процеса акумулације мора наступити једно стање „презасићености капитала“, када за хиперакумулирани капитал не постоје довољне могућности за пласирање, па се зато „капиталистички механизам са нужношћу једне природне појаве приближује коначној катастрофи“. (С. 531). Гросман пребацује, с правом, Бауер-у да је своје апстрактне шеме побркао са стварношћу, а он упада у исту грешку: он једну произвољну, апстрактну, шематску тенденцију уздиже на висину *основног закона капиталистичке акумулације*. И у томе лежи извор целокупне Гросман-ове пометње...

Гросман-ова теорија је заиста математички тачна, али је далеко од тога да буде математички тачна: она не одговара *стварној* динамици капиталистичке производње. По Гросман-овој шеми, на пример, слом капитализма наступа у 35-ој години акумулације, јер капитал тада не би давао толики профит да „послодавцима осигура потребни део за њихову потрошњу“. По Гросман-у би, дакле, слом капиталистичког система наступио онда кад ишчезне потрошачки фонд капиталиста, кад капиталисти не буду више имали шта да једу! Ето до како апсурдног закључка доводи Гросман-ова теорија идентификујући сасвим произвољне, апстрактне услове

шематског процеса акумулације са конкретним условима *објективно-реалног* процеса репродукције.

Математички се, на бази *сличних* произвољних шема, може слом капиталистичког система и убрзати, и то колико се год хоће! Али је савршено бесмислено постављати Математици такве задатке за чије решење није она позвана него — пролетаријат. Гросман-ова негација капиталистичког система је апстрактно — формална, док је марксистичка негација дијалектички конкретна.¹⁾

¹⁾ Неће бити на одмет да овом згодом укажемо још на неке теоријски неисправне формулације у вези са схватањем суштине економских криза. Говорећи о вези између техничког прогреса и савремене привредне кризе, В. Срзентић у чланку *Побуна против техничког напретка* (са поднасловом *Технички прогрес и савремена привредна криза*, Данас, бр. 4) сасвим исправно истиче да је опадање стопе профита *последница* техничког напретка и повећавања органског састава капитала. Али је *неисправно* кад на крају каже да се „у стварном опадању профитне стопе и састоји суштина привредних криза у њиховом капиталистичком облику.“ Опадање стопе профита услед повећавања органског састава капитала претставља углавном један *континуирани* процес, па ако би се у опадању стопе профита заиста састојала „суштина привредних криза у њиховом капиталистичком облику“ — онда би капитализам био тако рећи у *перманентној* кризи, што није тачно. Марксистичка теорија криза не заснива се, као што је познато, на закону опадања стопе профита (опاداње стопе профита је само један од фактора кризе), него на *иманентној* противречности између нагона капиталистичке производње за безграничном експанзијом („хиперпродукција“) и ограничене потрошачке способности на бази антагонистичких односа расподеле. „Противречност капиталистичког начина производње састоји се управо у његовој тенденцији за апсолутним развојем продуктивних *снага* које стално долазе у сукоб са специфичним условима производње, у којима се капитал креће и једино може кретати“. (Капитал, III Bd. I део. Стр. 240). Отуда кризе. Ваља, међутим, нагласити, да све противречности капиталистичког начина производње које долазе до изражаја у кризама проистичу из *основне, доминантне* противречности између друштвеног

карактера производње и капиталистичког начина присвајања продуката. На бази и у оквиру ове примарне противречности развија се читав низ најразличнијих секундарних противречности чије прогресивно заоштравање доводи до све оштријих и дубљих криза. Кад је реч о опадању стопе профита, Маркс је нарочито наглашавао да, упркос прогресивном опадању стопе профита, маса профита не само може него управо мора расти на бази капиталистичке производње. То је један од закона капиталистичке производње. И зато је, са марксистичког гледишта, неправилно у опадању стопе профита гледати „суштину” привредних криза.

И код М. Јун-а (*Развој послератног капитализма*, Алманах савремених проблема, 1933) налазимо извесне неисправне формулације. На пример: „Падање профитне стопе постало је чињеницом, а за капиталисте оно је постало узроком кризе у форми ниских цијена”. Зна се, међутим, да се из самог падања цена појединачних еспапа ни у ком случају не може ништа закључити о стопи профита, као што опадање стопе профита не искључује у извесним приликама и повећање цена. Исто тако је следеће Јун-ово тврђење: „Падање профитне рате потврђује и јаки покрет концентрације и централизације у производњи, а чија је сврха била да спријечи падање профитне рате већом продуктивношћу рада — „у супротности са Маркс-овим речима које сам Јун наводи (на истој страни!): „Прогресивна тенденца падања опште профитне рате јесте према томе само капиталистичком начину производње својствени израз за напредујући развој друштвене продуктивности снаге рада.” Познато је да се концентрацијом и централизацијом, уколико се повећава продуктивност рада на бази техничког прогреса и вишег органског састава капитала, смањује стопа профита, али се опадање стопе профита компензује масом профита. Да бисмо што боље расветлили ствари о којима је реч, напоменућемо још и ово. Маркс наглашава да ни један капиталист неће употребити дорбОВОЉНО нови начин производње, па ма колико он био продуктивнији и ма колико повећавао стопу вишка вредности, чим он смањује стопу профита, јер је стопа профита главна полуга капиталистичке производње. Али с друге стране, сваки такав нови начин производње појевтињава еспапе. Капиталист их зато продаје најпре изнад њихове цене производње, а можда и изнад њихове вредности. Он тиме постиже екстра-профит у виду разлике која постоји између њихових трошкова производње и пијачне цене осталих еспапа чији су трошкови производње већи. То долази отуд што је просечно радно време потребно за производњу ових еспапа

веће него у случају новог начина производње који стоји изнад просечне процедуре производње. Али конкуренција убрзо уопштава нови начин производње и субсумира га под општи закон. Тада наступа неизбежно опадање стопе профита, које је потпуно независно од воље капиталиста. (*Капитал*, III Bd. I. Teil S. 247).

32452

КРИТИЧКИ ОСВРТИ

ПРВА СЕРИЈА

У ИЗДАЊУ ГЕЦЕ КОНА А. Д. БЕОГРАД 1933 Г.

Неколико грешака против дијалектичког материјализма

А. Талхајмер, Увод и дијалектички материјализам, Научна
Библиотека, Загреб 1933.

Психоанализа и марксизам

В. Рајх, Диалектички материјализам психоанализа, „Светлост“,
Београд, 1934.

Неколико напомена поводом превода Капитала

К. Маркс, Капитал, I. „Космос“ Београд, 1933.

